

Proefstuderen Geschiedenis

24 november 2023

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Introductie

Een student Geschiedenis vertelt hoe jouw eerste jaar bij deze opleiding er uit zal zien.

Hoorcollege

Titel

De opkomst van het nationalisme

Korte omschrijving

De vraag naar de ouderdom van naties en nationalisme is vooral beantwoord door op Europa in te zoomen. De conclusie was dan vaak dat veel Europese naties oude wortels hebben. In dit college zullen we het ontstaan van het nationalisme echter vanuit een mondiaal vergelijkend perspectief analyseren. Dan wordt duidelijk dat het ontstaan van de natiestaat begrepen dient te worden als een antwoord op bredere crises in het Britse en Franse imperium aan het eind van de achttiende eeuw. Tijdens het college zullen we ingaan op de geboorte van de natiestaat tijdens de Amerikaanse en Franse Revolutie. We zullen ook zien hoe deze nieuwe staatsvorm in de decennia rond 1800 snel opgang maakte in Europa, het Caraïbische Gebied en Latijns-Amerika. Zo zal blijken dat naties en nationalisme een wezenlijk modern fenomeen zijn.

Docent: Dr. Eric Storm (h.j.storm@hum.leidenuniv.nl)

Eric Storm is universitair hoofddocent Algemene Geschiedenis. Van huis uit is hij een Spanje-specialist, maar hij heeft ook veel gepubliceerd over de constructie van regionale identiteiten in Europa, over toerisme en wereldtentoonstellingen. Hij heeft net een boek afgerond, getiteld *Nationalizing the People: A World History of Nationalism*, dat eind 2024 bij Princeton University Press zal verschijnen.

Werkcollege 1

Titel

Digital History: sporen van anti-orangisme rond 1900.

Korte omschrijving

Na het overlijden van Koning Willem III in 1890 namen vrouwen de kroon over. Regentes Emma en haar dochter Wilhelmina bezorgden de monarchie in de jaren die volgden een nieuwe populariteit. Voor tegenstanders van de monarchie was het een tegenslag. In dit college onderzoeken we hoe het digitaliseren van kranten, bevolkingsregisters en rechtbankvonnissen nieuw onderzoek naar anti-orangistisch protest in deze periode mogelijk maakt.

Docent: Dr. D. Bos (d.bos@hum.leidenuniv.nl)

Dennis Bos (1969) is sinds 2004 docent Nederlandse Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Hij publiceerde o.a. over de vroege socialistische arbeidersbeweging in Amsterdam en over de politieke cultuur van socialisten, communisten en anarchisten in de negentiende- en twintigste eeuw.

Werkcollege 2

Titel

De geschiedenis Nederland: Winkelen als bevrijding?

Korte omschrijving

In dit college bespreken we een wetenschappelijk artikel dat laat zien wat we weten van de geschiedenis van winkelen in Nederland. Vanaf ergens in de negentiende eeuw werd dat een nieuw tijdverdrijf. De geschiedenis van het winkelen leert ons meer over veranderend consumentengedrag, maar juist ook over de verhoudingen tussen mannen en vrouwen en verhoudingen tussen hogere en lagere klassen. Verschillen in perspectief op wie ruimte mocht innemen in de stad werden deels in de winkelstraat uitgevochten.

Docent: Dr. Maartje Janse (m.j.janse@hum.leidenuniv.nl)

Dr. Maartje Janse is hoofddocent Nederlandse Geschiedenis. Zij is specialist in de cultuur en politiek van de negentiende en twintigste eeuw, in het bijzonder de manier waarop burgers zich met de politiek bemoeiden. Zo publiceerde zij over vormen van participatie in de politiek als petitioneren, pressiegroepen oprichten en allerlei vormen van (soms gewelddadig) protest. Denk bijvoorbeeld aan de antislavernijbeweging in Nederland en daarbuiten.

Q&A

Heb je nog vragen over de opleiding? Dan kan de student die hier allemaal beantwoorden!

Voorbereiding werkcollege 1

Studenten lezen ter voorbereiding de inleiding van Dennis Bos, Willem III. Koning Gorilla (Soesterberg 2002) pag. 7-84. [zie pdf] en oriënteren zich op de database Delpher.nl: Zoek in de in Delpher gedigitaliseerde kranten naar “Koning Gorilla” [gebruik de dubbele aanhalingstekens in de zoekbalk!]. Doe hetzelfde in de gedigitaliseerde tijdschriften. Zie eerste onderstaande tekst.

Voorbereiding werkcollege 2

Je leest voor dit college het artikel Jan Hein Furnée, ‘Winkelen als bevrijding? Vrouwen en stedelijke ruimte in Amsterdam, 1863-1913’, BMGN – Low Countries Historical Review 130-2 (2015) 92-122. Je probeert thuis schriftelijk een antwoord te formuleren op de 3 vragen die bij het artikel horen. Dit artikel en deze vragen worden ook in het eerstejaars college Nederlandse geschiedenis gebruikt, en geven daarmee een indruk van de studie. Zie tweede onderstaande tekst.

WILLEM III, KONING GORILLA

met een inleiding van Dennis Bos

2002 UITGEVERIJ ASPEKT

© 2002 Uitgeverij Aspekt bv
Amersfoortsestraat 27, 3769 AD Soesterberg
aspekt@knoware.nl
www.uitgeverijaspekt.nl
Ontwerp omslag: Peter Koch
Binnenwerk: Van Swieten & Partner
ISBN: 90-5911-023-4

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1994, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471, en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

Uit het leven van Koning Gorilla	7
Schandaal en sensatie	9
Koning Willem III	14
De koning komt	20
Blanke slavinnen	26
Koning Gorilla	36
Oranjefurie	51
De dure juffrouwen	63
Noten/Literatuur	81
Facsimile	85
Uit het leven van Koning Gorilla	109

Uit het leven van Koning Gorilla

Eind februari 1887 verscheen in Den Haag een klein, wat on ooglijk boekje onder de titel *Uit het leven van Koning Gorilla*. De op goedkoop krantenpapier gedrukte tekst besloeg niet meer dan 24 bladzijden en op de omslag ontbraken zowel de naam van de auteur als de titel van het werk. De enige aanduiding van de inhoud bestond uit een tekening van een haringe mensaap, op wiens woeste kop een koningskroon was gezet.

Uit het leven van Koning Gorilla vormde weliswaar niet het summum van esthetische typografie of artistieke boekverzorging, de ophef die de brochure wekte, was er volstrekt niet minder om. Het ding was in niet meer dan een handvol boekwinkels in Nederland te koop, maar die adressen kregen dan ook, al direct bij verschijning, te maken met een ware stormloop. Vele duizenden nieuwsgierigen wilden een exemplaar aanschaffen. Op de stoepen voor de betreffende boekwinkels verzamelden zich echter ook opgewonden menigten, die de ruiten insloegen en verdere verspreiding van *Koning Gorilla* probeerden te verhinderen. Zelden had in Nederland een zo bescheiden werkje zoveel opgang gemaakt en tegelijkertijd zoveel weerstand opgeroepen.

De lezers van *Koning Gorilla* werden getraakteerd op een kroniek van het schandalige leven van een onbeschoft, sadistisch en volkomen geperverteerd monster, dat ongehinderd heerst over een arm, geknecht volk. Hoewel zijn naam nergens wordt genoemd, wisten zelfs tijdgenoten die de tekst *niet*

hadden gelezen, wie voor dit ondier model had gestaan. Vriend en vijand waren overtuigd dat met de ontuchtige mensaap, die zich vloekend, vechtend, verkrachtend en moordend door de wereld bewoog, niemand anders kon zijn bedoeld dan Zijne Koninklijke Hoogheid Willem III, de rege-rend vorst van Nederland en Overzeese Gebiedsdelen.

Het stof dat het verschijnen van de brochure *Uit het leven van koning Gorilla* deed opwaaien, is sindsdien nooit echt meer gaan liggen. De tekst heeft altijd een zekere roemruchte vermaardheid behouden. Nog in de negentiende eeuw versche- nen ten minste drie herdrukken en in 1907, 1966 en 1987 zou de brochure opnieuw in druk verschijnen. In het topjaar 1967 zagen zelfs, onafhankelijk van elkaar, twee nieuwe drukken van *Koning Gorilla* het licht. Gemakkelijk verkrijgbaar is de brochure daarmee nog altijd niet. Exemplaren van de negen- tiende-eeuwse uitgaven worden in bibliotheken onder de rubriek 'zeldzame en kostbare werken' gerangschikt en zijn inderdaad gedrukt op papier van een dermate bedroevende kwaliteit, dat de snippers al bij de geringste aanraking door de leeszaal dwarrelen. Ook de stencilinkt van de in de jaren zestig van de twintigste eeuw vervaardigde exemplaren begint ondertussen ernstig te verbleken.

Misschien is dat de reden geweest, waarom de historicus- cum-kroonprins Willem Alexander onlangs zonder een spoor van gêne te kennen gaf, dat hij als koning Willem IV de troon zal bestijgen. Er is moed voor nodig om in de voetsporen van een betovergrootvader als Willem III te treden. Voor wie wil weten wat voor monarch Willem Alexander zich ten voor- beeld heeft gesteld, is *Uit het leven van koning Gorilla* onmisba- re en verplichte lectuur. Een nieuwe uitgave van deze klassie- ker lijkt ten volle gerechtvaardigd, al was het maar omdat daarmee de drukgeschiedenis van dit schandalig vod zich voor het eerst over drie eeuwen zal uitstrekken.

Schandaal en sensatie

De verantwoordelijken voor het verschijnen van *Koning Gorilla* beschikten over een scherp commercieel inzicht en een uitstekend gevoel voor publiciteit. De brochure verscheen aan de vooravond van 19 februari 1887, een datum waarop in heel Nederland grootschalige volksfeesten waren georganiseerd ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van koning Willem III. De koning stond die dagen in het middelpunt van de belangstelling en door juist op dat moment te komen met grove beschuldigingen en opzienbarende schandalen, wist de uitgever zich bij voorbaat verzekerd van een grote belangstel- ling bij het publiek. Niets bevordert de verkoop van drukwerk zo sterk als roddels, rumoer en sensatie, zoveel moeten de makers van *Koning Gorilla* al wel van het boekenvak begrepen hebben. Veel van de 'onthullingen' hadden bovendien een uitgesproken zinnenprikkelend karakter en juist deze werden in niet mis te verstane termen beschreven. Met de keuze voor een gekroond hoofd als lijdend voorwerp werd de lijst van kooplust opwekkende factoren gecompleteerd. Schandaal, sensatie, seks en royalty: *Uit het leven van Koning Gorilla* lijkt, al dan niet bewust, geconcipieerd als een 'onverbidelijke best- seller'.

Als politieke schandaalkroniek stond *Koning Gorilla* zeker niet op zichzelf. Het genre kende een lange, internationale tra- ditie. De populariteit van de schandaalkroniek leek te beant- woorden aan eigen conjunctuurwetten; perioden vol journa- listiek kabaal en politiek rumoer werden afgewisseld door jaren van publicitaire rust en politieke windstilte. De politieke

schandaalpers had in Nederland bijvoorbeeld in de jaren rond 1848 een eerdere bloeiperiode beleefd. Koning Willem II, die zijn vader in 1840 was opgevolgd en die, diep onder de indruk van de revolutionaire omwentelingen in Frankrijk, Duitsland en Oostenrijk, naar eigen zeggen in één etmaal van conservatief tot liberaal was geworden, was een voornaam mikpunt van laster en hatelijke spotternij geweest. Hij zou het blijven tot aan zijn dood in 1849, toen zijn zoon Willem III hem opvolgde.

Radicale democraten publiceerden in deze woelige jaren talloze pamfletten en periodieken, waarin zij hun staatsrechtelijke en maatschappelijke verlangens verpakten in smakelijke verhalen omtrent machtsmisbruik en schandalen in hof- en regeringskringen. Zo publiceerde de beruchte pamflettist en republikein Eilert Meeter in 1857 zijn memoires onder de titel *Kranten, kerkers en koningen*, waarin hij met smaak 'het gruwelijke geheim' van een zekere Petrus Jansen en Willem II onthulde. Petrus Jansen had Zijne Majesteit een financieel plan ter voorkoming van het dreigend staatsbankroet toegezonden en werd ter verdere bespreking ten paleize uitgenodigd. Jansen zou de daaropvolgende gebeurtenissen zelf aan Meeter hebben verhaald en in het boek wordt hij sprekend opgevoerd:

Ik werd in de ontvangkamer gelaten die uitziet op de Kneuterdijk en na wat gepraat over koetjes en kalfjes, nam hij mij zacht bij de hand en drukte die met zo'n trillende nervositeit, dat het leek alsof ik de hand van een wellustige minnares vasthield: 'Luister Jansen,' zei de koning, 'ik ben ervan overtuigd dat je een schrandere en goed mens bent en ik mag je erg graag'; en me naar zich toe trekkend, gaf hij mij een kus en fluisterde: 'Geloof me, Jansen, ik kan een staatsman van je maken en een groot man ook; en, kijk hier Jansen, ik zal je een orde op je borst spelden' (hij drukte mij nu aan zijn hart en kustte me inniger dan daarvoor) 'en, als je dat wilt' (en hierbij maakte hij, zwaar hijgend, de orde los die hij op zijn eigen borst droeg)

'kun je deze krijgen; maar kom dan, beste Jansen – doe wat ik wil'. Bij deze woorden strekte hij zijn hand uit en...¹

Bij deze grootste aller gruwelen verbleekten zelfs de talrijke verhalen omtrent het veelvuldig verkeren van 'koninklijke telgen' in beruchte huizen, alwaar jongedochters uit het volk hun onschuld offerden aan de 'gezwollen wellust' van de heren bezoekers.

Al voor 1848 was deze geruchtmakende vorm van populaire journalistiek in Nederland uitgegroeid tot een ware plaag, die de bestrijders dwong tot vindingrijkheid in de zoektocht naar afdoende tegenmaatregelen. Waar hoge boetes, zware gevangenisstraffen en zelfs verdrijving uit het vaderland niet baatten, werd menig smaadjournalist door koning Willem II persoonlijk tot zwijgen gebracht met behulp van een vorstelijk jaargeld.

Veertig jaar later, op het ogenblik dat in Den Haag *Koning Gorilla* van de drukpers rolde, werd ook in het buitenland de publieke opinie voortdurend geschokt door onthullingen die de heersende politieke orde op haar grondvesten deed schudden. Zo zag de Franse president Jules Grévy zich eind 1887 gedwongen af te treden omdat zijn schoonzoon (tevens lid van het kabinet) betrokken was bij een sinds maanden spelend 'lontjesschandaal'. Het Legioen van Eer, het hoogste ereteken waarmee de Republiek haar meest verdienstelijke burgers onderscheiden kon, bleek in hogere kringen voor 25 duizend frank per stuk gewoon te koop te worden aangeboden.

Met ijzeren regelmaat werden in deze periode politieke leiders ontmaskerd als corrupte fraudeurs, bleken vooraanstaande ondernemingen betrokken bij duistere financiële malversaties en werden perverse seksuele uitpattingen in de allerhoogste kringen geopenbaard. Politieke, financiële en zedenschandalen in de Verenigde Staten, Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië boden de internationale pers maandenlang kopij. Ook in Nederland werden referenties aan 'Tammany

Hall' in New York, de Franse 'Compagnie de Panama' en de Britse 'Pall Mall-affaire' begrepen als symbolen van de verdorven en frauduleuze handel en wandel in 'betere' kringen.

Twee factoren gaven de hausse aan schandalige onthullingen in de jaren rond 1885 extra gewicht. Voor het eerst hadden de journalisten een populair massamedium tot hun beschikking. Goedkopere druktechnieken en afschaffing van accijnzen maakten dagbladen en tijdschriften goedkoper, en daarmee werden ze voor een steeds groter publiek toegankelijk.

Daarnaast was in heel West-Europa en Noord-Amerika een socialistische arbeidersbeweging tot ontwikkeling gekomen. Ook de socialisten wisten handig gebruik te maken van de nieuwe mogelijkheden die de moderne drukpers bood. Bovendien waren de socialisten, in afwachting van de proletarische wereldrevolutie, ten volle bereid om politieke munt te slaan uit de morele defecten van hun tegenstanders. Rond 1885 leek de socialistische journalistiek zich dan ook te ontwikkelen tot een voorloper van de moderne roddelpers.

In Nederland stond de belangrijkste socialistische drukpers in Den Haag. De eigenaar van dit apparaat was een zekere Bruno Liebers. Als drukker en uitgever was hij verantwoordelijk voor de productie van het socialistisch partijorgaan *Recht voor Allen* en van de stroom brochures waarmee Ferdinand Domela Nieuwenhuis en andere socialistische propagandisten het klassenbewustzijn en de revolutionaire geestdrift van het volk trachtten te bevorderen. Het succes van *Koning Gorilla* was ongekend groot en moet de stoutste dromen van de samenstellers overtroffen hebben. Verborg en ontucht en ander onfatsoen trokken een veel breder publiek dan ontoegankelijkere titels als Friedrich Engels' *De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap* of de 299 pagina's tellende 'historisch-ekonomische studie' *De normale arbeidsdag* van Domela Nieuwenhuis.

Voor een bundeling lasterlijke aantijgingen als *Koning*

HET LEVEN
VAN
Koning WILLEM III, den Grooten,
in al deszelfs hooge beteekenis voor het
Volk geschetst.

(*Vervolg hiernaals.*)

Slotaflevering van
een artikelenreeks
in *Recht voor Allen*:
het leven van de
koning als een
verhaal zonder
enige inhoud of
betekenis.

Gorilla zijn controleerbare feiten eigenlijk nauwelijks van belang. Een doorslaggevende factor voor het verkoopsucces van dergelijke schandaalkronieken zijn ze in ieder geval niet. Toch hadden de makers veel te danken aan de geruchtmakende levenswandel van hun *bête noir*. De allesbehalve gunstige reputatie die koning Willem III bij zijn onderdanen genoot, verleende de aanklachten van *Koning Gorilla* bij voorbaat een schijn van betrouwbaarheid. Wie zou durven beweren dat de vermelde misdaden van deze vorst in werkelijkheid onbestaanbaar waren? De aantijgingen in *Uit het leven van Koning Gorilla* waren schandalig, maar het leven zelf wás ook erg.

Koning Willem III

Het overlijden van koning Willem II werd door menig ingewijde met angst en beven tegemoet gezien. Zijn enige zoon Willem Alexander, de aangewezen troonopvolger, was na hoogoplopende ruzies naar Londen vertrokken en had reeds meermalen laten weten af te willen zien van het koningschap. Voor sommigen moet die onwillige houding een opluchting zijn geweest. Prinses Sophie, sinds 1839 de weinig liefhebbende echtgenote van de kroonprins, had al in 1845 aan een vriendin geschreven over het vreeswekkend vooruitzicht van het overlijden van haar schoonvader, in de toekomst:

Het ergste komt, wanneer de koning voorgoed zijn ogen sluit, ik smeeek God op mijn knieën dat het nog heel lang moge duren voor het zover is. [...] Een volslagen krankzinnige kan men het gezag ontnemen, maar dit onberekenbare mengsel van absurditeit, onmenselijkheid, dwaasheid – met daar tussenin ogenblikken van welwillendheid en rechtvaardigheid – zelfs een Talleyrand zou hem niet aankunnen.²

Omdat sinds de grondwetsherziening van 1848 het koningschap aan betekenis had verloren en de politieke koers in het Koninkrijk der Nederlanden bepaald werd door ministers die niet langer aan de vorst maar aan het parlement verantwoording schuldig waren, had kroonprins Willem zijn interesse verloren. Toch liet hij zich overhalen en als Willem III zou de onwillige troonopvolger, 'dit onberekenbare mengsel van

absurditeit, onmenselijkheid, dwaasheid' het constitutioneel koningschap waarnemen. Ondanks zijn aanvankelijke reserves zou hij volhouden, van 1849 tot aan zijn dood in 1890: ruim veertig jaren koningschap met inderdaad enkele 'ogenblikken van welwillendheid en rechtvaardigheid'.

Nederland onderging in de tweede helft van de negentiende eeuw een ingrijpend en dynamisch moderniseringsproces. Werd het land rond 1850 nog gekenmerkt door traagheid en stagnatie in het politieke, sociale en economisch leven, omstreeks 1870 zou daarin snel verandering komen. Steden groeiden explosief, industriële sectoren kwamen tot ontwikkeling, reizigers verruilden de trekschuit voor de stoomtrein. Het politieke debat verloor zijn kalme deftigheid met het optreden van hervormingsgezinde links-liberalen als Sam van Houten, de Anti-Revolutionaire dominee Abraham Kuyper en de juist uiterst revolutionaire ex-dominee Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De laatste was voorman van een socialistische arbeidersbeweging in opkomst, die in toenemende mate het koningschap van Willem III als kop van Jut zou gaan gebruiken. Het waren kortom stormachtige tijden, in het Nederland van de tweede helft van de negentiende eeuw, en juist in die periode moest de autocratisch aangelegde aartsconservatief Willem III zich als constitutioneel vorst staande zien te houden. Dat het hem gedurende al die tijd is gelukt, ondanks zijn eigen beperkingen, hoogoplopende conflicten met eigen ministers, de vrijwel algemeen gedeelde weerzin tegen zijn manier van optreden en een soms zeer vijandige stemming onder het volk, mag een prestatie van formaat heten.

Alsof de moeilijkheden al niet groot genoeg waren, moest Willem III ook op het dynastieke vlak menige tegenslag het hoofd bieden. Uit de treurige verbintenis met zijn nicht Sophie van Württemberg werden drie zonen geboren. De oudste zoon Willem, voorbestemd om de troon te bestijgen, brak met zijn vader toen die hem verbood te huwen met gravin van Limburg Stirum, omdat zij van veel te ordinaire komaf

was om ooit koningin te kunnen worden. Kroonprins Willem vestigde zich mokkend te Parijs waar hij in 1879, na jaren vol drank, casinobezoek en omgang met slechte vrouwen, ten onder zou gaan.

Voor zichzelf hanteerde Willem III overigens minder strenge maatstaven bij het kiezen van een passende huwelijkskandidate. Als kersverse weduwnaar joeg hij de voltallige regering tegen zich in het harnas door hardnekkig vast te houden aan zijn voornemen de zangeres mademoiselle Eleonore d'Ambre te trouwen. Willem III trachtte deze jonge schoonheid op niet geheel reguliere wijze als comtesse D'Ambroise in de adelstand te verheffen en haar in paleis Huis ten Bosch te installeren. De regering toonde zich echter vastbesloten en wist te verhinderen dat de koning de blamage van een huwelijk met een *demi-mondaine* zou begaan.

Prins Maurits, de tweede zoon van Willem en Sophie, was al op zesjarige leeftijd in 1850 gestorven. De derde zoon Alexander groeide op tot een mensenschuwe excentriekeling, een labiel en ziekelijk wrak, dat zich liefst binnenshuis achter gesloten luiken verborg en geen enkele belangstelling voor geslachtelijke voortplanting leek te koesteren. Of Alexander ooit in staat zou zijn een publieke functie te vervullen, was uiterst twijfelachtig, maar zijn overlijden in 1884 maakte de vraag irrelevant. Twee jaar na het overlijden van koningin Sophie, in 1877, was Willem III echter hertrouwd, niet met mlle. D'Ambre, maar met de Duitse Emma van Waldeck-Pyrmont. Hij zette met haar in 1880 op de valreep, 63 jaar oud, een dochter Wilhelmina op de wereld. Dat het een meisje was geworden, stelde velen in den lande misschien teleur, maar de toekomst van het huis van Oranje-Nassau was tenminste gered. De oude koning had zijn plicht ook in dit opzicht vervuld.

Koningin Sophie beschouwde haar echtgenoot als 'een geestelijk gestoord mens – en erger nog' met wie het samenleven uiteindelijk onmogelijk zou blijken: 'Alleen al die aanblik

van dat woeste gezicht, dat slordige lange haar en de manier waarop hij rondbeende – men kan het geen lopen noemen – maakte me ziek van afschuw.'³ Het oordeel van anderen die in de loop der jaren in aanraking kwamen met de vorst, week daar niet sterk van af.

Minister van Oorlog generaal A.W.P. Weitzel stelde zijn ervaringen te boek in een reeks geheime memoranda en noteerde omstreeks 1875: 'Er heerscht beslist verwarring en gebrek aan evenwicht in zijne geestvermogens. Hij denkt niet altijd geregeld, vooral niet over min of meer ingewikkelde zaken.' Er waren volgens Weitzel zelfs ministers die, bij het vooruitzicht van een moeilijke bespreking met de koning, slapeloze nachten doorbrachten:

Hij zit of liever ligt half in een leunstoel, het eene been achtere-loos over het andere geslagen met den enkel ongeveer op de knie; zijne ellebogen rusten op de armen van den stoel; zijne handen zijn met de toppen der vingers saâmgevouwen. Zóó blijft hij, maar het bloed stijgt hem plotseling naar het hoofd; zijne wenkbrauwen fronzen zich; de aderen van zijn voorhoofd zwellen; zijne neusvleugels zetten zich uit, en hij krijgt soms een voorkomen geschikt om vrees aan te jagen aan wien hem niet kent.⁴

De vlagen van woede leidden soms tot fysiek geweld. Al in 1854 was in de brochure *Een standbeeld in een zak* de beschuldiging geuit dat Willem III, toen nog kroonprins, een lid van zijn hofhouding had vermoord, toen deze het waagde de aanstaande koning ervan te weerhouden zijn echtgenote Sophie met de zweep te geven. De schrijver van *Een standbeeld in een zak* deed zich voor als de duivelse Asmodée, die 's nachts door Den Haag doolde, op zoek naar schandalen die zich in de betere kringen afspeelden, en die 'op het dak klimt om te zien, of een vader ook den gouverneur van zijnen zoon doodtrapt, omdat die gouverneur niet duldde dat de heer papa de vrouw

mama met een karwats ranselde...'⁵ Deze beschuldiging lijkt misschien wat erg onwaarschijnlijk, maar dat Willem III niet opzag tegen het toepassen van enig geweld in huiselijke kring staat vast. Prominent slachtoffer was inderdaad 'vrouw mama', echtgenote Sophie, die haar ervaringen zelf in een brief aan een vriendin beschreef:

Elke keer wanneer hij in de afgelopen tijd een aanval kreeg, gedroeg hij zich als een waanzinnige. Op een ochtend, toen ik zat te schrijven in de kleine salon, u weet wel, stormde hij naar binnen en krabde mij zonder aanleiding zó op de armen, mijn hals en keel, dat de krassen van zijn nagels nog te zien zijn.⁶

De karwats mocht er dan in dit verhaal niet aan te pas zijn gekomen, principieel geweldloos lijkt de vorst in de persoonlijke levenssfeer niet te zijn geweest.

Op zoek naar een verklaring voor het onvoorspelbaar en soms angstaanjagend gedrag van haar echtgenoot, kwam Sophie tot een opmerkelijke veronderstelling:

In zijn leven gaan edelmoedige handelingen gepaard met daden zó laag en wreed, dat het niet te geloven is. Zijn aanvallen van razernij en gewelddadigheid treden periodiek op; zij komen vooral voor in de maanden februari, juli en augustus. Misschien houden zij verband met wat zijn moeder tijdens haar zwangerschap meemaakte.⁷

Of Willem III werkelijk het maniakale beest was waar de socialisten hem voor uitmaakten, is de vraag, zeker is in ieder geval wel dat hij ook in intieme kring leed aan een zeer ernstig imagoprobleem.

Weitzel en anderen hielden moeder Paulowna, een zuster van tsaar Alexander I, verantwoordelijk voor het onberekenbare en opvliegende karakter van haar zoon. Haar Russisch tsarenbloed stroomde immers ook door zijn aderen en dat

werd veelvuldig ter verklaring of vergoelijking aangevoerd. Fijntjes werd er bovendien op gewezen dat een aantal bekende Romanovs uit de tsarendynastie als volslagen krankzinnige waren geëindigd.

In de negentiende eeuw gold het Russische tsarenrijk als een weliswaar exotische en luisterrijke, maar toch vooral wrede en onderontwikkelde wereld. Zeden en gewoonten zouden er heel anders zijn dan in de beschaafde kringen van het westen. Of Willem III zich werkelijk spiegelde aan zijn zoveel machtiger familieleden in Sint-Petersburg? Dat tsaar Alexander II in 1881 door revolutionairen met een bomaanslag om het leven werd gebracht, zal hem zeker niet onberoerd hebben gelaten.

Die aanslag leek bovendien niet op zichzelf te staan. De Amerikaanse president Garfield bezweek in 1881 aan de gevolgen van een schot in de rug terwijl zijn Franse ambtgenoot in Sadi Carnot in 1894 door een anarchist zou worden doodgestoken. De Duitse keizer Wilhelm I overleefde in 1878 ternauwernood een moordaanslag en raakte nog datzelfde jaar bij een tweede poging zwaargewond. Met name in het Habsburgse rijk, Rusland, Italië en Spanje vielen kroonprinsen, regeringsleiders en andere hoogwaardigheidsbekleders met grote regelmaat onder de wrekende hand van revolutionaire samenzweerders. Het waren kortom hoogst onzekere tijden voor de machtigen der aarde, en dat gaf het optreden van de voortdurend aan kracht winnende socialistische arbeidersbeweging een onheilspellende lading. Die beweging liet rond het midden van de jaren tachtig ook in Nederland steeds nadrukkelijker van zich horen.

De koning komt

De Nederlandse socialisten, sinds 1882 onder de bezielende leiding van Domela Nieuwenhuis opererend als Sociaal-Democratische Bond, openden in 1885 hun eigen aanval op het koningschap. Van een vooropgezet plan lijkt geen sprake te zijn geweest, maar het koningschap werd al snel tot een van de voornaamste doelwitten van de revolutionaire hemelbestormers, al beperkte men zich hier tot 'prijsschieten' in strikt overdrachtelijke zin.

De socialisten moeten in januari 1885 verantwoordelijk zijn geweest voor het in grote letters kalken van de woorden 'Te huur' op de muren van het Koninklijk Paleis op de Dam. Een zelfde gebrek aan respect toonden de socialisten toen hun pogingen om rechtspersoonlijkheid te verkrijgen, mislukten. In briefhoofden, krantenkoppen en de aanhef van pamfletten zouden de socialisten zich nog jarenlang met trots presenteren als 'Sociaal-Democratische Bond in Nederland (*niet* goedgekeurd bij Kon. Besl. van 23 Maart 1884)'. Het bedenken van almaar nieuwe varianten op dit soort pesterijen leek op sommige momenten de hoofdmoot van het socialistische propagandawerk te vormen. In het partijorgaan *Recht voor Allen* verschenen met grote regelmaat recepten voor de bereiding van springstoffen en praktische wenken voor het gebruik ervan. In de advertentiekolommen plaatsten grappenmakers tussen de serieuze aankondigingen van vakbonds- en partijvergaderingen mysterieus uitzierende codeberichten die bedoeld leken voor geheime kringen van samenzwerende koningsmoorde-

naars:

Klub 'De doode hand'.

De gezellen worden opgeroepen tot de vergadering op **DONDERDAG 22 DECEMBER, des nachts ten half twee uur.**

Een chemicus zal de fabrikage van dynamietbommen met proeven toelichten.

Plaats X: Z5.

Toegang op bekend signaal.

De leden worden gewaarschuwd voor gezelschap No. 9, die stinkt.

Bij overval XXX

Amsterdam, A Z + 4.⁸

In mei 1885 werden in Amsterdam professioneel vervalste exemplaren van een 'Buitengewoon Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden' aangeplakt. Dit zogenaamde 'Staatsrechtelijk Testament' maakte een aantal hoogst opzienbarende besluiten van 'Willem de laatste' bekend:

Overwegende, dat Wij, Ons einde voelende naderen, zoveel mogelijk wenschen goed te maken, alle ongerechtigheden, kuiperijen en knoeierijen, door Ons of in Onzen naam bedreven, geduld of bestendigd, ten einde, zoo mogelijk, Onze zondige ziele hier namaals te redden uit de klauwen des Satans; Hebben goed gevonden en verstaan:

1. Met het oog op de diepe ellende waarin het volk is gedompeld, afstand te doen van ons jaarlijksch tractement van f. 600.000, zoomede van de inkomsten uit de Domeinen, en

van al wat verder uit het zweet en bloed der arbeiders afdrup-
pelde op Ons en Onze bedorven hofhouding.

2. Vrede te sluiten met Atjeh, af te schaffen het staande leger
en in te voeren Algemeene Volkswapening;

3. Alle vroegere besluiten en benoemingen in te trekken, ten
einde een eind te maken aan de familieregeering van Onze
vriendjes;

4. Afstand te doen van de Kroon voor onze nakomelingen;

5. Te ontbinden de beide Kamers der Staten-Generaal en een
beroep te doen op het geheele Nederlandsche Volk ter beslis-
sing over den Regeeringsvorm en ter verkiezing van nieuwe
kamers

6. Met een diep gevoel van schaamte Onzen nederigen dank
te brengen aan het lieve Nederlandsche Volk, dat zoo gedul-
dig en lankmoedig Ons met Onze familie en verderen nasleep
heeft gevoed en onderhouden!

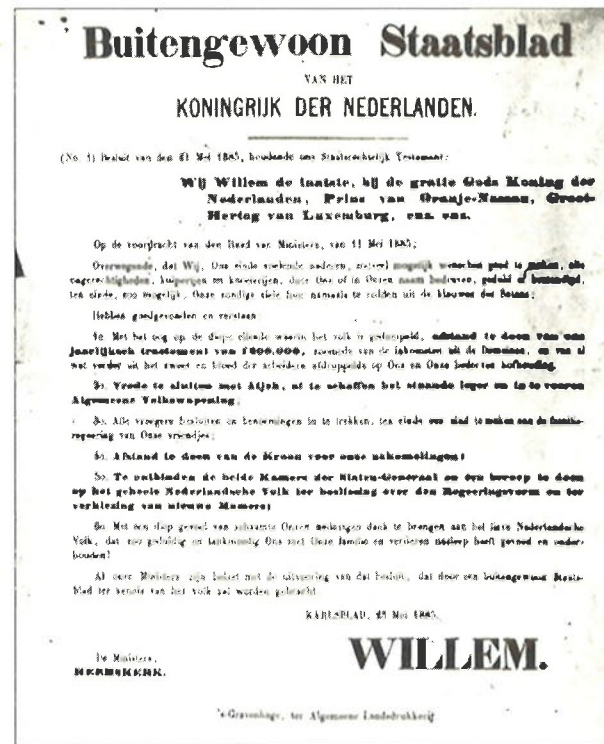
[...]

Karlsbad, 23 mei 1885.

Willem.⁹

Dit inderdaad wel heel 'Buitengewoon Staatsblad' zou in de
volgende maanden nog regelmatig opduiken in steden als
Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Leiden. In Amsterdam
werd de socialist Bart van Ommeren tot een jaar celstraf ver-
oordeeld omdat hij exemplaren van het testament van Willem
de laatste zou hebben verspreid. Dat was vooral een welkome
aanleiding om de proclamatie nog eens af te drukken en
opnieuw aan te plakken, en de grap zo nog groter bekendheid
te geven.

De honende spot van het 'Buitengewoon Staatsblad' sloeg
aan en vond veel navolging, met name ook in het socialistisch
weekblad *Recht voor Allen*. Daarin verschenen nu met grote
regelmaat bij wijze van bladvulling zogeheten 'Weekstaten'
van het door 'burger Willem geleverde werk en het daarvoor
door hem genoten loon'. Verdeeld over twee kolommen lie-

Door de socialisten in de grote steden verspreid aanplakbiljet:
het politiek testament van 'Willem de Laatste'.

ten deze weekstaten steevast een trieste balans zien. Tegenover
de wekelijkse inkomsten, becijferd op niet minder dan twin-
tigduizend gulden 'met vrije woning en toebehooren', ston-
den de activiteiten van het staatshoofd. Die activiteiten had
men ontleend aan krantenberichten en betroffen bezigheden
als: 'flinke wandelingen gemaakt', 'nieuwe haring gegeten' en
eigen interpretaties als 'gedronken en geslapen' of 's lands
geld verteerd in het buitenland'.¹⁰ De toon werd gaandeweg
heftiger en de beschuldigingen driester, maar het was een niet
eens zo heel fel artikel dat voor de meeste beroering zou zor-
gen.

Op 24 april 1886 opende *Recht voor Allen* met een groot arti-

kel 'De Koning komt'.¹¹ Daarin verbaasde de anonieme auteur zich erover, dat er nog altijd mensen bereid waren de koning bij zijn jaarlijks bezoek aan Amsterdam toe te juichen: 'Wij zullen dus weder getuige kunnen zijn van de malle vertooning, genaamd de aankomst van Z.M. aan het afgezette station en de verschijning van Z.M. met vrouw en dochtertje op het balkon van 't paleis op den Dam.' Verheugend was wel dat het enthousiasme van jaar tot jaar merkbaar verminderde en dat van heel de zogenaamde Oranjeliefde niet meer over was dan wat 'schreeuwen, gillen en brullen van een samengeloopen menigte van meestal kwajongens'. Nee, 'zonder de straatjongens kwam er niets van de vertooning terecht'. Maar toch, een ergerlijke dwaasheid was en bleef het wel, en temeer daar déze vorst het nog minder verdiende dan enig ander.

In 'De koning komt' werd kort en bondig vastgesteld dat Willem III een volstrekt nutteloos bestaan leidde:

Wel wordt ons medegedeeld dat Z.M. jonge vogeltjes heeft gekocht, ook dat hij groote wandelingen doet, een blakende gezondheid geniet en toch ieder jaar tot herstel van die blakende (?) gezondheid een lange kuur in een buitenlandsche badplaats doet, dat hij de nieuwe paardenstallen te Baarn heeft geïnspekteerd en een gouden medaille aan de toneelspeelster Frenkel-Bouwmeester heeft gegeven.

Maar van enig optreden van de vorst ten bate van zijn volk was geen spoor te bekennen: 'Nimmer lezen wij: de koning gelast dat eindelijk de herziening der grondwet flink zal worden aangepakt.' Het toekennen van een onderscheiding aan een gevierd actrice bood de auteur uiteraard weer gelegenheid tot de gebruikelijke insinuaties: 'Waarom zij juist die [medaille] verdiende [...] weet ik niet, ik heb haar nooit zien spelen, wel weet ik dat zij veel met heeren speelde, somtijds met twee tegelijk.' De opmerking dat 'iemand die zoo weinig werk van zijn baantje maakt' geen eerbied, toewijding en geestdrift ver-

diende, zou uiteindelijk tot een geruchtmakend proces wegens majesteitschennis leiden. Als verantwoordelijk redacteur werd Ferdinand Domela Nieuwenhuis eind 1886 wegens de publicatie van 'De Koning komt' veroordeeld tot niet minder dan twaalf maanden gevangenisstraf, door te brengen in eenzame opsluiting. Dat de werkelijke auteur zich ondertussen bekend had gemaakt, kon de veroordeling van Domela Nieuwenhuis niet meer ongedaan maken.

Blanke slavinnen

De socialisten waren woedend over de veroordeling van hun volmaakt onschuldige voorman en wisten zeker dat het vonnis niets anders kon betekenen dan een poging de geliefde leider om het leven te brengen. In de cel, buiten ieders zicht, zou Domela Nieuwenhuis langzaam gemarteld en uiteindelijk vermoord worden. Dat dát het vooropgezette en van hogerhand bevolen plan moest zijn, stond voor Domela's partijgenoten als een paal boven water. En wie anders dan Willem III en zijn verdorven hofkliek kon voor een dergelijke laagheid verantwoordelijk worden gehouden?

In oktober en november 1886, terwijl de rechtszaak tegen Domela Nieuwenhuis nog liep, verscheen in *Recht voor Allen* een aantal artikelen die het liederlijk gedrag van de koning en het morele bankroet van zijn heerschappij voor eens en voor altijd moesten aantonen. De maat was vol en de tijd voor het opmaken van de eindbalans was volgens velen aangebroken. Drie artikelen uit *Recht voor Allen* zouden de basis vormen voor het boekje dat kort daarop onder de titel *Uit het leven van Koning Gorilla* verscheen.

Dat de socialisten hun tegenoffensief lanceerden op het terrein van de zedelijkheid, lijkt misschien merkwaardig, maar was gezien de geest der tijden een verstandige tactiek. De 'zedenkwestie' was op dat moment een sterk overheersende rol in het publieke debat gaan spelen. De collectieve verontwaardiging over almaar nieuwe zedenschandalen die in deze jaren aan het licht werden gebracht, bood een uitlaatklep voor

breed gedragen angsten en onzekerheden. Politieke aspiraties en maatschappelijke grieven werden dan ook bij voorkeur en met groot succes gekoppeld aan de massahysterie die in Europa was uitgebroken omtrent de 'handel in blanke slavinnen', wijdverbreide en georganiseerde 'kinderverkrachtingen', 'roze balletten' en andere smeerlapperij. Wie misstanden wilde aanklagen of de noodzaak van ingrijpende verandering wilde aantonen, wees in deze jaren – te pas en te onpas, maar altijd met onverholo graagte – op een verband met het vraagstuk van de zedelijkheid. Fabrieksarbeid voor vrouwen en kinderen zou verboden moeten worden omdat het de slachtoffers blootstelde aan de ruwe zeden van mannelijke werklieden en seksueel misbruik door voormannen en patroons. Het militarisme was een maatschappelijk kwaad want nergens werden zoveel bordelen gevonden als in garnizoenplaatsen en dat het kapitalisme moest verdwijnen, was duidelijk voor wie durfde inzien dat drankzucht, losbandigheid en prostitutie onlosmakelijk verbonden waren met de bestaande maatschappelijke orde. Wie de gedachten vrij wilde maken, stelde in zijn propaganda het vlees centraal. Zoals *Recht voor Allen* onder de kop 'De handel in versch menschenvleesch' nog eens bondig samenvatte:

Menschenvleesch voor het kanon,
Menschenvleesch voor de industrie
Menschenvleesch voor de prostitutie
Zietdaar het beeld onzer beschaafde (?) maatschappij.¹²

Een geweldige stimulans voor deze 'vleselijke' betooggrant was de sensationele artikelenreeks 'The Maiden Tribute of Modern Babylon', die het Britse sensatieblad de *Pall Mall Gazette* in juli 1885 in vier afleveringen publiceerde. Verslaggever William T. Stead deed daarin het schokkend relaas van zijn *undercover*-onderzoek in het de duistere wereld van vrouwenhandel en kindermisbruik. Stead had zich voorgedaan als

een tussenhandelaar die in opdracht van een gefortuneerde en aanzienlijke klant een prille maagd probeerde aan te schaffen. Tot heilige en heerlijke ontzetting van Stead en de lezers van de *Pall Mall Gazette* bleek een zo gruwelijke en ongehoorde transactie in Londen wel degelijk tot de mogelijkheden te behoren.

Stead had weliswaar lang moeten zoeken, maar was er uiteindelijk met hulp van een ervaren koppelaarster in geslaagd een verpauperd ouderpaar te vinden dat bereid was hun dochter Lily voor vijf Britse ponden te verkopen. Met fijn gevoel voor drama en veel beeldende details beschreef Stead hoe het arme, dertienjarige kind door een vroedvrouw inwendig werd onderzocht om te zien of ze werkelijk nog maagd was, hoe ze door een bordeelhoudster werd bedwelmd en ter ontmaagding voor de rijke klant werd klaargelegd. Zelfs het schreien dat na haar ontwaken door de muren van het martelhok klonk, werd de lezer niet onthouden: 'There's a man in the room. Take me home; oh, take me home!'¹³

Hoewel Lily aan haar lot ontkwam en door Stead ongeschonden werd geretourneerd, leek vast te staan dat jaarlijks vele duizenden meisjes uit de volklasse op deze wijze ten prooi vielen aan de wellust van verdierlijkte rijkards. Om de zaak nog pikanter te maken, werd beweerd dat Stead in het bezit was van een geheime lijst met daarop de namen van talloze aanzienlijke personen uit de vaste klantenkring van de door hem onthulde maagdenhandel. Gissingen en geruchten groeiden aan en werden door voortdurende herhaling tot vaststaande feiten. Onder de aristocraten en andere 'grote mannen' die betrokken zouden zijn, werden de prins van Wales en Leopold II, koning der Belgen, stevast genoemd.

Het Britse publiek toonde zich diep geschokt en was vervuld van weerzin. De straatverkopers van de *Pall Mall Gazette* konden ondertussen onmogelijk aan de vraag voldoen. In Hyde Park verzamelden zich een kwart miljoen verontrusten voor een protestdemonstratie, die werd voorafgegaan door

een menigte maagden, demonstratief in wit gekleed. Buitenlandse kranten namen de berichten uit de *Pall Mall Gazette* onmiddellijk over en een ware vloedgolf van morele paniek overspoelde Europa.

In Engeland was koning Leopold II genoemd als één van de vaste klanten van de Londense handelaren in blanke slavinnetjes. Dat was koren op de molen van de Belgische socialistenvrijden. De toch al weinig geliefde vorst uit het huis Saksen-Coburg kreeg het zwaar te verduren. In juli 1885, terwijl de ophef over de schandalen nog volop woedde, bezocht de Belgische koning Antwerpen om er de nieuwe havenwerken in gebruik te stellen. De stad was voor de gelegenheid volgehangen met socialistische aanplakbiljetten die het volk van Antwerpen opriepen thuis te blijven:

HIJ KOMT!

Wie? Zult gij ons vragen. Wel Hij, kinderprosser II.

[...]

Wij zouden het waarlijk zonder hem, die het werken zoo gewoon is, niet gedaan hebben gekregen. Die inhuldiging zou zeker mislukken ware daarop geen kerel uitgenoodigd, die, behalve [dat] hij de paperij met lijf en ziel steunt, nog de bijzonderste klant is van Miss Jeffries, eene schacheraarster in jonge kinderen. Hij die 's morgens een ouwel slikt en 's avonds de hand slaat aan de onschuld van minderjarige kinderen, hem uit Engeland toegezonden, was daarbij onmisbaar. Zeker is het, dat de Antwerpsche bevolking, zoo als zij reeds bij zijn vorig bezoek deed, hem, als eerbewijs voor zijne verhevene?! gevoelens tegenover minderjarige sukkeltjes, op een salvo van bravos en jubelkreten zal onthalen!!

Antwerpenaren, ouders, die uwe kinderen liefhebt, gedenkt de schaamte, de wanhoop en het lijden, gedenkt de smartkreten door kinderen geslaakt, wanneer zij door zulke hartelooze rekels verkracht worden.¹⁴

De Vlaamse en Waalse socialisten hadden het Belgisch koningsschap altijd al gezien als kostbare en volstrekt overbodige franje, maar na de onthulling van de 'Londense gruwelen' was ook het laatste greintje eerbied voorgoed verdwenen. In de socialistische pers zou koning Leopold, de kinderschender en bordkartonnen monarch, voortaan nog alleen met de vaste scheldnaam 'Carton II' worden aangeduid.

In Nederland werd de berichtgeving rondom de 'Pall Mall-affaire' in twee ver uiteen liggende kampen ontvangen als een uiterst welkome ondersteuning van het eigen streven. Orthodox-protestantse ijveraars tegen alles wat vies en voos was, verzorgden een Nederlandse vertaling van Steads artikelen, die nog in datzelfde jaar 1885 onder de titel *Blanke slavinnen. De handel in meisjes in de XIXe eeuw* als afzonderlijke brochure verscheen. De morele verontwaardiging van deze vrome bestrijders van prostitutie en ontucht vond een niet minder krachtige pendant in socialistische kring. Daar werden de in Londen onthulde schandalen gepresenteerd als definitief bewijs van de misdadigheid van de kapitalistische orde, en vooral ook van de peilloos diepe verdorvenheid van de kapitalisten zelf. Voor socialisten werd het zedenschandaal dan ook, juist door de betrokkenheid van aanzienlijke en machtige figuren, voor lange tijd het meest geliefde politiek wapen.

Dat de socialistische retoriek na de 'Pall Mall-affaire' veel inspiratie putte uit de smoezelige sensatiejournalistiek van figuren als W.T. Stead, was onmiskenbaar. Vooroordelen en volkssentimenten werden schaamteloos bespeeld, waarbij met name ook de, inzake seksualiteit diep gewantrouwde, medische stand het moest ontgelden. *Recht voor Allen* schreef uitvoerig over de betrokkenheid van artsen bij het kindermisbruik, niet alleen bij het medisch onderzoek dat 'onechte' of 'opgelapte' maagden van de markt moest weren, maar ook als klant:

Een dokter te Londen verkrachtte 6 minderjarige meisjes per

maand, hij heeft er zich in een der bordeelen op beroemd, dat hij reeds tweeduizend minderjarige meisjes had bezoedeld. Die afschuwelijke misdaad had hem 50.000 gld. gekost.¹⁵

Dat de meeste kinderschenders zelf 'oude grijsaards' waren, behoorde al evenzeer tot de verplichte stijlfiguren van het genre. *Recht voor Allen* beschreef de lotgevallen van een meisje dat solliciteerde naar een positie als kamermeisje in de 'lieve villa' van 'een grijsaard van 60 jaar'. Bij aankomst bleek de man de enige bewoner van het huis, waar ook geen ander personeel in dienst bleek te zijn. Daarop kreeg het meisje argwaan en wilde vertrekken, maar de 'gentleman' greep haar vast, trok haar schoenen uit en probeerde zijn slachtoffer te bedwelmen: 'Dit mislukt. Nu slaat hij het meisje en neemt haar mede naar een slaapkamer, sluit de deur goed toe, steekt den sleutel in zijn zak, scheurt haar de kleeren van het lijf en...' Bij de huiszoeking die de politie enige dagen later bij deze 'brave grijsaard' deed, ontdekte men naast vijfhonderd sollicitatiebrieven ook nog eens 'aanzienlijke hoeveelheden portretten van mooie meisjes en fotografiën die de walgelijkste tooneelen voorstelden.'¹⁶

Net als de onthullingen in de *Pall Mall Gazette* hadden de artikelen in de socialistische pers een nogal dubbelzinnig karakter. Betogen waarin op het eerste gezicht de staf werd gebroken over zedenschenders, beschreven de ontuchtige handelingen met zoveel smaak, dat kennelijk niet alleen aan het proletarisch klassenbewustzijn, maar ook aan de pornografische nieuwsgierigheid van de lezer werd geappelleerd. *Recht voor Allen* beschreef een slachtoffertje uit het volk beeldend als 'een lief kind van 14 jaar.' 'Zij draagt korte rokken; haar zwarte jurk is gebruikt. Het is een meisje met blond haar en met bedeesd gelaat. Zij antwoordt zacht en buigt dan het hoofd.' Van zulke schroomvallige naturen kon verwacht worden dat zij bij hun ontering hevig zouden tegenspartelen, maar dat alle verzet vergeefs zou zijn, stond bij voorbaat vast:

Dikwijls komt het voor dat de meisjes zich verzetten, schreeuwen en slaan wanneer het werkelijk zoo ver komt. Maar dan wordt geweld gebruikt. Zeer dikwijls houden twee koppelaarsters het meisje vast, totdat meneer haar gebruikt heeft.

Ook andere oplossingen voor dit praktisch probleem behoorden tot de in *Recht voor Allen* nauwkeurig beschreven mogelijkheden:

Een heel rijke klant was uitgeput door zijne uitspattingen. Hij verlangde alleen heele jonge meisjes, maar hij kon ze niet meester worden. Daartoe nam hij een heele sterke vrouw die hem hielp of wel men bond het meisje aan de vier hoeken van het ledikant vast, aan elken hoek een been of een arm.

Een koppelaarster zou haar nering bij 'een lord' zelfs hebben aangeprezen met de verzekering: 'Bij mij kunt gij u verheugen in het hooren schreeuwen van het meisje, daar gij er zeker van kunt zijn, dat geen ander het hoort.'¹⁷

Op deze wijze werd week in week uit het stiekeme voyeurisme van de socialistische lezers bevredigd. De versmelting van politieke propaganda en erotische prikkeling bereikte een voorlopig hoogtepunt in de prent die de Vlaamse socialistenvanaf februari 1886 te koop aanboden. In twee taferelen illustreerde dit fraai staaltje beeldpropaganda de noodzaak van een maatschappelijke omwenteling, al kon de bedoeling van de tekenaar ook anders worden uitgelegd. De advertentie die maandenlang in socialistische bladen als het Antwerpse *De Werker* en *De Toekomst* uit Gent geplaatst werd, sprak boekdelen:

Verschenen:

De schandalen van Londen, twee puike platen, de eene voorstellende: Mevr. Jeffries die bij arme lieden op eene zolderka-

mer een dochtertje komt koopen; de tweede stelt eene rijke salon voor met een bed waarop het kind aan de vier bedstijlen is vastgemaakt. Een wulpsche rijkaard, die niet slecht op Carton II gelijkt, treedt binnen om zich aan zijne dierlijke driften over te leveren.¹⁸

In de voorstellingen die de socialistenvan zich maakten van het leven in de hogere klassen viel regelmatig een ondertoon van jaloezie te beluisteren. De lezers van het Gentse socialistenvanblad *De Toekomst* werd uitgelegd hoe het rijkelui-kind werd verwend en bedorven. Als zuigeling reeds in satijn gewiegd en met tedere zorg omringd, raakte het kind er al snel aan gewend op al zijn wenken te worden bediend. En zo zou het ook in later jaren blijven:

Wat een gelukkig leven is dat toch! Zoo den gehelen dag te kunnen luijeren, fijn dineren, de heerlijkste wijnen drinken, naar het laatste model gekleed gaan, veel bluf slaan en op den koop toe nog bewonderd te worden. Hé! 't is om van te watertanden.

Groot was het contrast met de wijze waarop het proletariërs-kind ter wereld kwam. Met name dochters waren een angstig bezit voor ouders die van hun arbeid moesten bestaan, vooral door de dreiging die uitging van de verwendde jongheren uit de betere kringen:

De aristocraat, vergeet toch zoo menigmaal zijn aristocratisch bloed, zijne titels en geslachtswapens en schaamt zich niet om af te dalen tot in die nauwe en smerige stegen, waar, in kelders en krotten, de armoede en ellende, ik bedoel de proletariër, huist, want diens dochters zijn schoon en onschuldig en derhalve zoo bij voorkeur de prooi van lage en vuige hartstochten.¹⁹

Precies zoals rijkdom en armoede, paleizen en krotten, overvloed en gebrek in het kapitalisme onlosmakelijk met elkaar verbonden waren en elkaar in een vicieuze cirkel veroorzaakten, zo waren ook onschuld en perversie in het denken van de socialisten met elkaar verknoopt geraakt. De arbeidersklasse was in deze voorstelling van zaken de maagdelijke onschuld zelve, het monster dat zich keer op keer aan haar vergreep, was de bedorven en verdierlijkte heerser, ver weg aan de andere kant van de klassengrens.

Sinds jaar en dag hadden de socialisten hun boodschap uitgedragen: het volk leed armoede en gebrek, werd door bazen uitgebuit, als kanonnenvlees opgeofferd, door de politiek genegeerd, door rechters onschuldig veroordeeld en door priesters dom gehouden. Daarbij moest de 'koninklijke poppenkast' dienen om het volk tevreden te houden. Om die reden kwamen de vorsten jaarlijks hun gezicht laten zien in de volksbuurten van de grote steden, opdat het 'domme volk' zich een uurtje aan de sprookjesachtige pracht en praal van het hof kon vergapen. De socialisten probeerden met man en macht die ban te breken, want alleen een arbeidersklasse die de ogen was geopend zou in staat zijn de vurig gewenste revolutie te ontketenen. En juist om het volk de ogen te openen, werden de vorsten van Europa als aanranders van de openbare zeden en verkrachters van het volkskind aan de schandpaal genageld.

De socialisten wisten een gevoelige snaar te raken. Karl Marx mocht dan beweerd hebben dat de arbeider niets bezat buiten zijn arbeidskracht en ketenen, in werkelijkheid had menig werkman daarnaast toch ook nog wel vaste verkering, een echtgenote of jonge dochters, en aan hun eerbaarheid was hem veel gelegen. De sensationele onthullingen omtrent kindermisbruik en prostitutie, begaan door 'hoge heeren' en met de onschuldige maagden uit het volk in de rol van deerniswekkend slachtoffer, maakten sluimerende onzekerheden en onderdrukte angsten tot een belangrijke factor in de mobilisa-

tie van nieuwe klassenstrijders. Om die reden zouden, in de socialistische aanklachten tegen maatschappelijke toestanden en politieke machthebbers, zedendelicten een steeds prominenter plaats gaan innemen. De scandaleuze tekst van *Koning Gorilla* stond dan ook niet op zichzelf, maar was onderdeel van een doeltreffende en groots opgezette strategie, een psychologische campagne waarin de nuance verloren ging in het kabaal over sensationele onthullingen en beestachtige ontucht.

Koning Gorilla

Tegen het einde van 1886 werd duidelijk dat het tegen Domela Nieuwenhuis aangespannen proces wegens majesteitschennis in het artikel 'De koning komt', zeker zou uitlopen op een veroordeling. De verontwaardiging die daarmee in socialistische kringen werd losgemaakt, kreeg onder meer gestalte in de kolommen van het partijorgaan.

In het nummer van 9 oktober 1886 opende een zekere Roorda van Eysinga een reeks artikelen onder de titel 'Fijne Beschuit', waarin nog maar eens de 'fijne manieren' van de hogere standen over de hekel werden gehaald. De eerste aflevering was nog grotendeels gewijd aan mr. F. van Hogendorp, een fijnbesnaard baron die de verkiezing van de 'eenvoudige meubelmaker' B.H. Heldt tot lid van de Tweede Kamer openlijk had betreurd. Op 20 oktober 1886 verscheen een tweede aflevering van 'Fijne Beschuit', waarin ditmaal 'een vorst' het moest ontgelden. Deze koning was volgens de auteur door vooraanstaande personen uit zijn eigen omgeving al eens 'de grootste ploert van zijn rijk' genoemd en werd zelfs vergeleken met 'een gorilla'. De oplettende lezer moet al na enkele regels hebben begrepen wie met deze figuur bedoeld werd. Dat het huwelijk van Willem III en koningin Sophie weinig harmonieus was geweest, was in brede kring bekend, en de door Roorda beschreven voorvallen tussen koning Gorilla en diens gemalin kwamen nauwkeurig overeen met de verhalen die over de echtelijke mores van de Oranjevorst de ronde deden. De gemalin van koning Gorilla was, naar het in

'Fijne Beschuit' aangehaalde oordeel van Von Humboldt, 'een der meest gedistingeerde van Europa' en haar edel karakter contrasteerde sterk met dat van haar brute echtgenoot. De beledigende opmerkingen in het openbaar, het openlijk borddeelbezoek, de maîtresses die cadeautjes uit het koninklijk familiebezit ten geschenke kregen, het moet de lezer allemaal bekend zijn voorgekomen.

Zelfs het onwaarschijnlijke verhaal over de moord op een gouverneur, dat 'Asmodée' in de brochure *Een standbeeld in een zak* uit 1854 al eens had gedaan, werd in 'Fijne Beschuit' opnieuw van stal gehaald:

Onze ploert mishandelde zelfs zijne echtgenoot. Op zekeren dag stooft hij driftig, na zulk een toneel à la Sganarelle, uit haar kamer en zag den gouverneur van zijn zoon in den corridor op en neer wandelen. Hem zonder grond verdenkende van beluistering, wierp hij hem op den grond en trapt hem de borst in.²⁰

Van een dodelijke afloop is hier, anders dan bij Asmodée, geen sprake, maar voor het overige komen de beide versies wonderwel overeen. Het slachtoffer wordt zowel door Roorda als door Asmodée geïdentificeerd als de gouverneur van de kroonprins, die de woede van de betrapte vorst op zich laadde toen hij op het verkeerde moment getuige was van een tafereel uit het huiselijk leven van Willem III en Sophie. In de versie uit 1854 wordt het slachtoffer doodgetrapt, in 1886 wordt hem de borst ingetrapt. De overeenkomsten tussen beide verhalen zijn te groot om op simpel toeval te berusten. Het is niet onmogelijk dat Roorda de brochure *Een standbeeld in een zak* heeft gelezen. Waarschijnlijker is echter dat beide schandaalchroniqueurs hebben geput uit dezelfde rijke bron van mondeling overgeleverde geruchten en roddels over koning Willem III, zoals die onder zijn volk de ronde deden. Hoogst opmerkelijk is dan wel dat in de tussenliggende perio-

S.E.W. Roorda van Eysinga (1825-1887).

de van ruim dertig jaar, van dit specifieke verhaal weinig details verloren gingen of onherkenbaar veranderd waren. Het kan dan ook niet helemaal worden uitgesloten dat het verhaal over de gouverneur die de borst werd ingetrapt, misschien toch op waarheid berustte.

Roorda toonde zich in deel II van zijn 'Fijne Beschuit' met name goed op de hoogte van de wijze waarop Willem III zich gedurende zijn jaarlijks verblijf aan het Meer van Genève placht te verpozen. Het opzien dat Willem er bij de plaatselijke bevolking baarde, resulteerde in een flinke collectie sappige roddels en opzienbarende schandalen, die Roorda als Nederlands inwoner van Clarens bij Montreux, gelegen aan hetzelfde Meer van Genève, vanzelfsprekend ter ore waren gekomen. In Clarens zelf speelde het verhaal over koning Gorilla die zich 'naakt als een zwijn' in de tuin van zijn vakantieverblijf vertoonde en daarmee menig fatsoenlijke dame de stuipen op het lijf joeg. Daarover aangesproken door de plaatselijke autoriteiten, beriep Gorilla zich op zijn onschendbaarheid en hees de vlag van zijn land 'die met roem gewapperd had op alle zeeën en nu moest dienen tot bescherming der bestialiteiten van dezen mandril'.

Van dit verhaal staat zonder meer vast dat het aan werkelijke gebeurtenissen is ontleend. De geheime dagboeknotities van minister Weitzel laten daarover geen twijfel bestaan. Volgens deze bron speelde het schandaal in de zomer van 1875 en was het gedrag van koning Willem III in de nasleep van de kwestie zelfs nog uitzinniger geweest dan dat van Roorda's Gorilla:

Des konings vertrekken hadden uitzicht op het Meer van Genève; dagelijks voeren er stoomboten voorbij, onder en langs het balkon van een der kamers van Z.M. Tijdens dat voorbij varen zou zich op gezegd balkon bij herhaling *iemand* hebben vertoond die over het bloote lijf *niets* aan had dan een in geen deelen goed dicht geknoopte 'redingote'. Een feit is

dat de Koning ter zelfder tijd plotseling aan den minister van Marine liet telegrafeeren hem per grande vitesse te zenden een Nederlandsche vlag met een oranje wimpel.

Terug in Nederland informeerde Willem III bij dezelfde minister van Marine belangstellend naar de toestand van zijn in Atjeh vechtende mariniers. Op diens antwoord dat de verliezen aan manschappen reeds 25 procent bedroegen, zou de koning hebben geantwoord:

Nu, ge zorgt maar dat ze in het volgend voorjaar allen weder thuis zijn. Ik neem er een paar honderd mede naar Zwitserland met eenige getrokken 30 ponders.

De minister van Buitenlandse Zaken wist Willem onder vier ogen af te brengen van het plan om met enige honderden mariniers en enkele stukken zwaar geschut op vakantie naar het buitenland te gaan. Volgens Weitzel, die beweerde door de betrokken ministers persoonlijk op de hoogte te zijn gesteld, verliep dat gesprek zo:

‘En tegen wanneer denkt U.M. weder naar Zwitserland te gaan?’

De Koning: ‘In den volgenden zomer.’

De Minister: ‘Oh, dan hebben wij nog tijd om de noodige voorbereidingen te treffen.’

De Koning: ‘Welke?’

De Minister: ‘U.M. zal zich herinneren dat geen vreemd krijgsvolk, in vollen vrede, een voet op Nederlandsch grondgebied mag zetten zonder ’s Konings vergunning?’

De Koning (op hoogen toon): ‘Dat spreekt vanzelf.’

De Minister: ‘Misschien zullen de Zwitsers ook iets dergelijks eischen’ – nu zette de Koning groote oogen op – ‘maar’ – vervolgde de Minister – ‘Wij hebben nog een schat van tijd voor ons, en zouden als U.M. het goed vindt later op de zaak kun-

nen terug komen.’

De Koning stapte van de zaak af en kwam er nimmer op terug, maar Z.M. was blijkbaar zeer verbolgen op dat arme Zwitserland.²¹

Er zullen in de loop der jaren meer mensen op de hoogte zijn geraakt van dergelijke avontuurlijke invallen van koning Willem III, maar het was Sicco Roorda van Eysinga die ze, zonder enige schroom en ondertekend met zijn eigen naam, in het socialistische *Recht voor Allen* durfde te publiceren.

Nu was Roorda, toen hij in Zwitserland zijn ‘Fijne Beschuit’ schreef, veilig voor de Nederlandse justitie, maar al veel eerder had hij zich laten kennen als een onbevreesd en niets verbloemend auteur met een ronduit avontuurlijke levensloop. Naar eigen zeggen was Roorda ‘mislukt militair, mislukt ingenieur, mislukt publicist en, zonder myn huwelijk, mislukt mensch!’ en daarvan was geen woord overdreven.²² Volledigheidshalve had hij er ook nog ‘mislukt tabakspjanter’ kunnen bijvoegen. Na een verblijf van bijna twintig jaar werd Roorda in 1864 uit Indië verbannen. Hij was een groot bewonderaar van Multatuli, wiens *Max Havelaar* in 1860 was verschenen. Roorda was de schrijver van de *Vloekzang* waarin ‘de laatste dag der Hollanders op Java’ beeldend werd beschreven. De spreekwoordelijke ‘zachtheid’ van de Javaan had in dit meeslepend toekomstvisioen plaatsgemaakt voor iets heel anders:

Zult gij langer ons vertrappen,
Uw harten vereelten door het geld,
En, doof voor de eis van recht en rede,
De zachtheid tergen tot geweld?

[...]

Dan zullen wy onze oren strelen
Aan uwer vrouwen klaaggeschrei,
En staan, als juichende getuigen,

Om 't doodsbed van uw dwingelandy.

Dan zullen wy uw kindren slachten
En de onze drenken met hun bloed,
Opdat der eeuwen schuld met rente,
Met woekerwinste word' vergoed.
[...]

Dan voeren wy uw dochters henen,
En elke maagd wordt ons een boel,
Dan rusten we aan haar blanke boezems
Van moordgetier en krygsgewoel.

En als haar schand zal zyn voltrokken,
Als wy ons hebben moê gekust,
Als elk tot walgens toe verzadigd,
Het hart van wraak, het lyf van lust...

Dan tijgen wij aan 't banketteren,
En de eerste toast is: 't Batig Slot!
De tweede toast: 'aan Jezus Christus!
De laatste dronk: 'aan Neêrlands God!

Met deze hardhandige regels konden de Hollandse 'Christenhonden' het wat Roorda betreft doen, en op deze wijs was hij sindsdien voortgegaan. Wel leverde de *Vloekzang* hem een drukke correspondentie en hechte vriendschap met Multatuli op, die vanaf 1875 de *Vloekzang* integraal opnam in nieuwe drukken van de *Max Havelaar*, maar van maatschappelijk succes in Nederland kon voor een man als Roorda geen sprake zijn.

Dat Roorda uiteindelijk, net als zijn vriend Multatuli, met de socialistische voorman Domela Nieuwenhuis in aanraking zou komen, lag min of meer voor de hand. Al waren zij het onderling over lang niet alles eens, de drie dwarsliggers moeten elkaar hebben herkend in hun gemeenschappelijke positie

als maatschappelijk verworpenen. Natuurlijk is het tekenend dat twee van de drie zich, na hun verdrijving uit Indië, genoodzaakt hadden gezien naar het buitenland te vertrekken. De gevangenisstraf van een jaar die Domela Nieuwenhuis boven het hoofd hing, sprak al evenzeer boekdelen over de houding die men in Nederland tegenover 'nestbevuilers' innam.

Het vroege socialisme in Nederland ontleende zijn bezieling voor een belangrijk deel aan de bijzondere constellatie van de drie bevriende broodschrijvers. Het schrijven van Domela Nieuwenhuis gaf inzicht in maatschappelijke, economische en politieke verhoudingen, de meesterwerken van Multatuli gaven schoonheid en meeslepende stalen van karakteradel en zuiver rechtsgevoel. De teksten van Roorda van Eysinga wekten, meer nog dan die van zijn beide vrienden, vooral woede en strijd lust. Hij mocht dan in politiek en literair opzicht als de 'kleinste' van de grote drie gelden, met zijn in het militair bedrijf ontwikkelde talent om te razen, te tieren en te vloeken, wist hij de socialistische lezers te bezielen met heilige verontwaardiging en bovendien kostelijk te vermaken.

Roorda's eerste artikel over koning Gorilla sloeg aan en leverde al binnen enkele dagen een anoniem geschreven aanvulling op, die onder de titel 'Heldendaden van een Doorroker' op 23 oktober 1886 in *Recht voor Allen* verscheen. De auteur verklaarde de door hem gekozen titel, die letterlijk verwees naar een stenen tabakspijp die snel bruin kleurde, in meer overdrachtelijke zin als 'iets of iemand waarvan de vuile ziel naar buiten uitslaat'. Dat de term 'doorroker' ook werd gebruikt als aanduiding voor dronkelappen, losbollen en oude snoepers, kwam goed te pas.

De auteur van dit stuk had onwaarschijnlijk veel haast gemaakt: het artikel van Roorda, waarnaar hij met instemming verwees, was nog maar drie dagen eerder, in het nummer van 20 oktober gepubliceerd. Dat maakt aannemelijk dat de schrijver van 'Heldendaden van een Doorroker' Roorda's

stuk nog voor publicatie had kunnen inzien en wellicht behoorde tot de intieme kring rondom de redactie van *Recht voor Allen* in Den Haag. In ieder geval was de schrijver goed bekend met de omstandigheden aan het hof in Nederland. Het artikel bestond voornamelijk uit verhalen over de mishandeling van lakeien en ander personeel door Willem III, en over misdragingen van de vorst tijdens militaire manoeuvres in het kamp Millingen. Hoe de schrijver aan zijn informatie kwam, blijft onduidelijk, maar de suggestie dat hijzelf (als militair?) in hofkringen had verkeerd, werd al dan niet bewust gewekt, bijvoorbeeld met een terloops zinnetje als: 'Den volgenden dag wandelde ik in het park van zijn lustslot op L...'

Ook Roorda van Eysinga kwam, in de vierde aflevering van 'Fijne Beschuit', nog eenmaal kort terug op de misdaden van koning Gorilla. Ditmaal met een verhaal dat zich kennelijk in zijn eigen Clarens had afgespeeld, maar waarvan hij niettemin 'éerst voor eenige dagen' vernomen had. Het was een verhaal over een schandaal dat geen doorgang had gevonden, maar dat weerhield Roorda er niet van alle registers nog eens flink open te trekken:

Buiten zijn land wilde hij doorgaan voor een god en dus bediend worden door nimfen, want hij was 'zeer vernikkerd' [...] op maagdelijnen. Zijn stierenaard deed hem gelijken op den God Apis. Hij deed dus nimfen opsporen en uitkiezen. Mevrouw P...d, te C, zag daarin eene toekomst voor hare dochter. Zij had gehoord dat de vorst behoorde tot een kerksch, bijbelsch, theologiseerend volk. Zij verbeeldde zich dus dat hare dochter hem zou moeten voorlezen uit de bergrede: 'Zalig zijn de reinen van harte, want zij zullen God zien,' of uit Paulus' Brieven over de toovermacht van Christus' kruis. Maar het gold hier een ander kruis. De nimf moest den afgeleefden god telkens na zijn bad in zijn kruis kittelen om zijn bijna uitgebluschten mandril-aard weder te doen ontvonen.

Gelukkig werd moeder P...d bijtijds gewaarschuwd en wist zij haar 'onbedorven, met zorg en liefde opgevoed kind' het gruwelijk lot van een betrekking aan het hof van Oranje te besparen.

Roorda beschreef de amoureuze escapades van koning Gorilla met smaak en kennelijk genoeg. Zijn eigen levenservaring zal hem daarbij niet in de weg gezeten hebben; anders dan mevrouw P...d te C. was hijzelf allesbehalve een kwezelaar of kuise fatsoensridder. In zijn jonge jaren in Indië had hij bij een 'inlandsche' vrouw de eerste van zijn vele kinderen verwekt en bij een andere een nare aandoening van intieme aard opgedaan. In 1877 was de toen al 52-jarige weduwnaar Roorda met een meisje van twintig lentes in het huwelijk getreden. Ruim voordat de eerste negen maanden van dit huwelijk verstreken waren, was de eerste van hun vier dochters geboren. Als om het beeld van de oude bok en zijn groen blaadje helemaal compleet te maken, was de bruid, in Roorda's eigen woorden, 'een dochter uit het volk'. De meeste lezers van 'Fijne Beschuit' zullen echter van deze details nimmer op de hoogte zijn geraakt.²³

Met de publicatie van de vierde aflevering van 'Fijne Beschuit' in *Recht voor Allen* op 17 november 1886 was de tekst van wat uiteindelijk de brochure *Uit het leven van koning Gorilla* zou worden, grotendeels compleet. Het idee om de artikelen te bundelen tot een afzonderlijke brochure moet kort daarop, in december 1886 of januari 1887 zijn ontstaan. Op 10 januari 1887 werd het beroep in cassatie, dat Domela Nieuwenhuis tegen zijn veroordeling wegens majesteitschennis had ingediend, door de Hoge Raad verworpen. Op 19 januari werd de geliefde voorman afgevoerd naar zijn Utrechtse kerker. Drie dagen later meldde *Recht voor Allen* dat de redactie in afwezigheid van Domela Nieuwenhuis gevoerd zou worden door Cornelis Croll en dat de redactie voornemens was 'de levensbeschrijving van koning Gorilla' in tienduizenden exemplaren

onder het volk te verspreiden. De vorstelijke biografie zou worden opgedragen 'aan onze geëerbiedigde koning, bij gelegenheid van hoogstdezelfs zeventigsten verjaardag'. Die verjaardag zou al op 19 februari 1887 worden gevierd en er was dus haast bij. De lezers van *Recht voor Allen* kregen de mogelijkheid hun stuivers en dubbeltjes in te zenden, opdat de uitgave voor een aantrekkelijke prijs aan een zo groot mogelijk publiek beschikbaar gesteld kon worden. De oproep resulteerde binnen enkele weken in opbrengst van fl. 74,80½, een bedrag dat goed was voor de uitgave van bijna 2500 exemplaren van drie cent per stuk.²⁴

De schrijver van 'Heldendaden van een Doorroker' had zijn bedenking gehad bij het feit dat Roorda de door hen beiden beschreven vorst een gorilla noemde. Hij vroeg zich af of dat niet te veel eer was voor de bedoelde koning 'omdat die apensoort dichter bij den mensch staat dan dat koninklijk wangedrocht'. Aan andere dierkundige etiketten ontbrak het inderdaad niet. De Gorilla werd tevens uitgemaakt voor een varken, een zwijn, een dolle hond en een mandril. Bij monde van een onder zijn vorstelijk geweld bijna bezweken prostituee werd de gorilla ten slotte ook nog eens vergeleken met een stier.

Dergelijke zoölogische scheldpartijen waren niet ongebruikelijk. De Vlaamse socialistische bladen drukten boven hun vaste rubriek over Belgische hofschandalen in plaats van een titel steevast een plaatje van een vetgemest varken af. De lezer wist dankzij dit logo wat hem te wachten stond. De gorilla had evenwel op andere dieren voor, dat hij verontrustend veel op een primitief soort mens leek en pas een kwart eeuw eerder ontdekt en beschreven was. De mannetjes van dit nieuwe wonderdier werden er bovendien van verdacht om, als de kans zich voordeed, vrouwen te roven en ze mee te voeren naar het ondoordringbare woud om er vervolgens hun dierlijke lusten op bot te vieren. In dit opzicht waren koning Gorilla en zijn vroeg-twintigste-eeuwse achterneefje King Kong wel

degelijk nauw verwant. De 'kennis' omtrent de seksuele misdragingen van de Afrikaanse gorilla was omstreeks 1887 wijd genoeg verbreid om de soortnaam tot een veelbetekenend en toepasselijk pseudoniem voor de Nederlandse vorst te maken. De samenstellers van de brochure moeten begrepen hebben dat Roorda met zijn keuze voor de gorilla een gouden greep had gedaan.

Begin februari berichtte een advertentie in *Recht voor Allen* dat 'Het leven van Koning Gorilla' ter perse ging en dat de eerder verschenen artikelen waren aangevuld met 'tal van gegevens' die verstrekt zouden zijn 'door personen die aan 't Hof van Gorilla hebben verkeer'd'. Vergelijking van de drie eerder verschenen artikelen met de uiteindelijke tekst van de brochure laat zien dat de aanvullingen voor een deel bestonden uit algemene karakterschetsen en alom bekende verhalen over koning Willem III die in 'Fijne Beschuit' en 'Heldendaden van een Doorroker' hadden ontbroken. Het betrof dan passages over de koninklijke omgang met de zingende mademoiselle d'Ambre en over de duistere omstandigheden waaronder Johannes van Rossum, de lakei die het tot minnaar van Willems tante prinses Marianne had weten te schoppen, was omgekomen. Ook voor de sneren over Willem III's hinderlijke bemoeienis bij reddingswerkzaamheden tijdens watersnoden en overstromingen hoefde men niet in hofkringen verkeer'd te hebben. De bijnaam 'Waterheld van het Loo', een geslaagde variatie op de eretitel 'Held van Waterloo' die zijn vader had gedragen, was bij iedereen bekend.

Volstrekt nieuw was wel de fantasierijke openingsscène van de brochure, waarin koning Gorilla zijn vader, de 'oude Gorilla', om het leven brengt alvorens de troon te bestijgen. Zo zout hadden de lezers het nog niet gegeten, maar spannend was het natuurlijk wel, compleet met beschrijvingen van 'een donkere, gure avond', licht dat nog brandde in de werkkamer, en een getuige die nog net zag hoe de blinden voor de vensters worden gesloten.

Daarnaast waren echter een aantal eveneens nieuwe, maar aannemelijker 'feiten' toegevoegd. Het waren verhalen uit het intieme hofleven, die deden vermoeden dat de samenstellers van de uiteindelijke tekst wel degelijk op de hoogte waren van een aantal werkelijke voorvallen. Deze nieuwe verhalen lijken vooral afkomstig van de anonieme schrijver van 'Heldendaden van een Doorroker'. Daarin wordt verteld over gebeurtenissen in het militaire kamp Millingen en over de gruwelijke mishandeling van hoog en laag hofpersoneel.

Dat maakt des te aannemelijker dat deze auteur inderdaad nauw bij de redactie van *Recht voor Allen* betrokken was. Helemaal verstoken van persoonlijke contacten met de 'betere kringen' waren de vroege socialistische zekers niet. Domela Nieuwenhuis onderhield op het moment dat hij naar de kerker vertrok een intieme relatie met Cato Vernée-Schuitmaker, die gescheiden leefde van haar wettige echtgenoot, de commissaris van politie in Scheveningen. Het is niet ondenkbaar dat Cato Schuitmaker in haar vorig leven als Haagse mevrouw een en ander ter ore was gekomen en daarmee de onbekende samenstellers van *Koning Gorilla* ter wille is geweest. Een andere mogelijke bron van informatie (en hoogstwaarschijnlijk samensteller) was *Recht voor Allen*-redacteur Cornelis Croll, die zich tijdens Domela's gevangenschap zou doen kennen als een uiterst felle agitator. Croll had aanvankelijk een succesvolle carrière gehad als ambtenaar op het ministerie van Binnenlandse Zaken, maar was socialist geworden uit afkeer van de 'adellijke stinkerds' waarmee hij moest samenwerken. Toen de als ambtenaar ontslagen Croll begin 1887 tot vijftig gulden boete werd veroordeeld wegens het beledigen van de burgemeester van Enschede, koos hij ervoor zes dagen de cel in te gaan om het uitgespaarde bedrag aan de verdere verspreiding van *Koning Gorilla* te kunnen besteden.

Wie er ook precies bij het schrijven en samenstellen van de brochure betrokken zijn geweest, het boekje verscheen precies op tijd voor de verjaardag van koning Willem III. Op de

omslag stond inderdaad het in advertenties beloofde 'sierlijk uitgevoerde portret van Koning Gorilla': een hoogstwaarschijnlijk uit een ander werk overgenomen afbeelding van een harige primaat, die met behulp van wat simpel plak en knipwerk een kroon op de kop had gekregen.

Als uitgever en drukker van de brochure fungeerde de Hagenaar Bruno Liebers, in deze jaren de vaste leverancier van socialistisch drukwerk. Liebers was een merkwaardige figuur. Hij was Duitser van geboorte en in 1848 als kind getuige van de revolutionaire onlusten in Leipzig, die zijn vader zes jaar tuchthuis opleverden. Omstreeks 1860 was Liebers als typograaf naar Nederland vertrokken en daar vanaf het begin actief geweest in de arbeidersbeweging. In de jaren zeventig verbleef Liebers enige jaren in het tot dan toe voor buitenlanders gesloten Japan, waar hij verantwoordelijk was voor het drukken van de eerste Japanse bankbiljetten. Terug in Nederland werd hij eigenaar van de drukpers waarop niet alleen *Recht voor Allen*, maar ook de talloze pamfletten, brochures en boeken van Nederlandse socialistische verschenen. Liebers sprak volgens een getuige na vele tientallen jaren in Nederland nog altijd met het 'accent van iemand, die veertien dagen geleden uit Saksen is gearriveerd', maar dat weerhield hem er niet van de socialistische drukpers in Nederland met bekwame hand (en het geld van Domela Nieuwenhuis) uit te bouwen tot een geducht en door tegenstanders danig gevreesd wapen.

Aan hoge oplages was Liebers dankzij de groeiende populariteit van Domela Nieuwenhuis en de socialistische beweging wel gewend geraakt, maar met de verkoop van *Koning Gorilla* moeten nieuwe records zijn gevestigd. Over de oplage zijn geen exacte cijfers bekend, maar de socialistische historicus Willem Vliegen, die in mei 1887 in de drukkerij van Liebers was komen werken, zou later een totale oplage van niet minder dan honderdduizend exemplaren vermelden. Misschien was dit oplagecijfer een optelling van de oorspronkelijke en tenminste twee daaropvolgende drukken die binnen korte

tijd, zonder vermelding van Liebers als uitgever, zouden verschijnen. Hoe het ook zij, het haastig in elkaar gezette gelegenheidswerkje van 24 pagina's werd een ongeëvenaard publicitair succes in de geschiedenis van de socialistische beweging in Nederland. Dat dit succes de tegenstanders van het socialistisch streven niet ontgaan was en in hoge mate ergerde, zou al enige dagen na verschijning blijken.

Oranjefurie

De viering van de zeventigste verjaardag van de koning in februari 1887 moet, met name in Amsterdam, door de autoriteiten met een zekere spanning tegemoet zijn gezien. In Amsterdam hadden de socialisten zich in afgelopen jaren een uiterst lastig en rumoerig volksdeel getoond. Er werd verwacht dat zij de geplande feestelijkheden zouden aangrijpen voor nieuwe demonstratieve acties en ordeverstoringen.

Een jaar eerder, op 19 februari 1886, was de viering van de koninklijke verjaardag al gepaard gegaan met extra voorzorgsmaatregelen. De archieven van de gemeentelijke politie vermelden dat op die datum een compleet detachement politie op het hoofdbureau paraat was, 'in verband met sociaal-democraten'. Het detachement had die dag niet in actie hoeven komen, maar een halfjaar later, in de zomer van 1886, werden de angstige voorgevoelens van de burgerij en autoriteiten ten volle bevestigd.

Op zondag 25 juli 1886 brak in de Jordaan het zogeheten 'Palingoproer' uit. Gedurende twee dagen en nachten trok de bevolking van de Jordaan, onder wie vele socialisten, met rode vlaggen en onder het zingen van socialistische strijdliederen ten strijde tegen de plaatselijke politie. De gemoederen raakten zozeer verhit dat de politie het onderspit dreigde te delven en zich genoodzaakt zag assistentie van het leger in te roepen. Afdelingen cavalerie en infanterie waren op de tweede dag van het oproer schietend door de overbevolkte straten van de Jordaan getrokken en hadden daarbij vele tientallen zwaarge-

wonden en niet minder dan 26 doden op het plaveisel achtergelaten.

De wonden die het bloedbad van het Palingoproer had geslagen, waren nog vers toen in Amsterdam voorbereidingen werden getroffen voor de viering van de zeventigste verjaardag van Willem III. Op de dag zelf zou echter blijken dat de verstoorders van orde en rust zich ditmaal niet in het rode, maar in het Oranjekamp bevonden.

Zaterdag 19 februari 1887 werd een historische dag voor de Nederlandse socialisten. Niet omdat de koning zeventig werd, niet omdat Domela Nieuwenhuis precies 1 maand in zijn cel zat en zelfs niet omdat de vereerde Multatuli op die dag in Nieder-Ingelheim de laatste adem uitblies. Het werd de eerste dag van een golf van gewelddadigheden, in naam van Oranje gepleegd en met de Amsterdamse socialisten als slachtoffer. De eerste schermutselingen van wat al snel als de 'Oranjefurie' bekend zou worden, deden zich voor in de Jordaan. Daar kon Willem III rekenen op een harde kern van trouwe aanhangers, die voornamelijk woonachtig was in de beruchte Willemsstraat. Weliswaar genoot de Jordaanbuurt als geheel een reputatie van Oranjegezindheid, maar in het laatste kwart van de negentiende eeuw was die gezindheid door de opkomst van de socialistische beweging danig onder druk komen te staan. De Jordaan was bakermat van het vroege socialisme en de Oranjeliefde werd feitelijk alleen nog in de Willemsstraat en directe omgeving in algemeenheid en met ware hartstocht beleefd. Willem III had de gewoonte bij zijn jaarlijks bezoek aan Amsterdam met zijn rijtuig de armoedige Willemsstraat door te trekken en kon daar dan altijd rekenen op luide bijval en hartverwarmende blijken van aanhankelijkheid. Alleen hier kon het gebeuren dat een volkswrouw de koning ongestraft om de hals vloog, hem kuste en uitriep: 'En toch ben je mijn Willempje.'²⁵ Tegelijkertijd waren de Willemsstraters beruchte en gevreesde vechtersbazen, die hun tegenstanders liefst dicht bij huis zochten. In februari 1887 moeten zij zich heb-

ben voorgenomen hun 'rode' buurtgenoten uit de andere straten van de Jordaan eens flink de les te lezen. De beledigingen die hun 'Willempje' in het daags tevoren verschenen *Koning Gorilla* waren aangedaan, moesten en zouden gewroken worden.

Om het allemaal nog erger te maken schreef de Amsterdamse socialist R.A. Oosterhout een fel pamflet, gedateerd op 19 februari en voorzien van de nogal misleidende titel *Oranje boven!* Daarin werd de ontluisterende staat van dienst van het Oranjehuis over de afgelopen eeuwen in schrille kleuren geschilderd en een berekening werd gemaakt van het inkomen van de huidige Oranjevorst. Volgens Oosterhout kwam het inkomen van Willem III neer op het schokkende bedrag van 229 gulden per uur. Oosterhout en de socialisten zagen dan ook weinig reden voor volksvreugde op Willems zeventigste verjaardag. Wie nog een greintje zelfrespect over had, zou zich verre houden van de georganiseerde feestelijkheden:

Ga voort dus, vorstenslaven,
Met jub'len en met juichen;
Maar denkt niet, dat wij, Bataven,
Gedwee den nek meer buigen
Op al uw vreugdvertooning,
Op al uw feestaccoorden
Ter eere van den koning,
Stemt 't volk niet in met woorden;
Maar in zijn somber wezen,
Zonder een'ge verzachting,
In z'n oog en kunt gij 't lezen,
Zijn antwoord is: **verachting**.²⁶

De verachting van sommige werklieden zou ditmaal echter de socialisten zelf gelden, en dat ondervonden Oosterhout en vele andere Amsterdamse sociaal-democraten aan den lijve. In de Jordaan was op zaterdag 19 februari *Koning Gorilla* al te

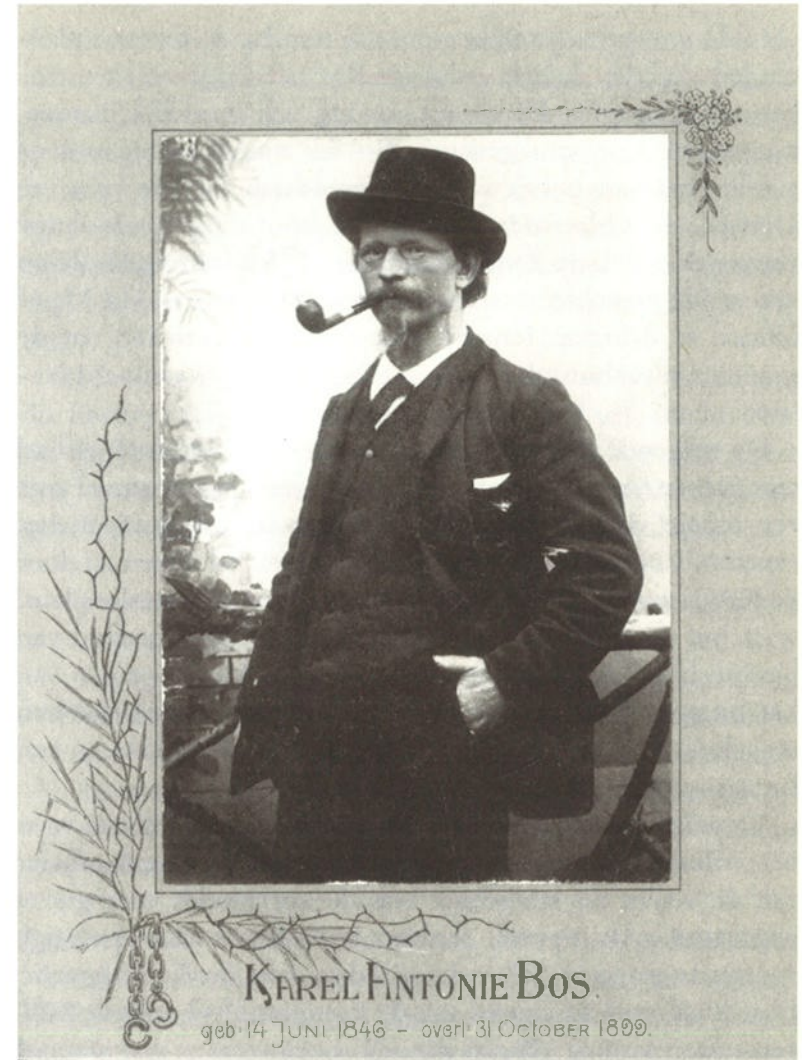
koop in de socialistische 'volksboekhandels' van Karel Antonie Bos in de Hazenstraat en Jan Fortuyn in de Tuinstraat. De laatste zou zich later vergenoegd herinneren:

Het verkopen van het Gorilla geschrift in de winkels van Bos en mij was de Oranjeklanten vooral zeer ergerlijk; de verkoop was enorm; op een Zaterdagavond verkocht ik er 2500.²⁷

Dat Fortuyn zijn vaste ploeg van straatverkopers juist op deze feestdag de Jordaan in stuurde met de schandalige tekst van *Koning Gorilla*, wekte onder Oranjevrienden een nauwelijks te bedwingen woede. In de namiddag van zaterdag 19 februari verzamelden zich in de omgeving van de Willemsstraat grote troepen feestvierders die rondliepen onder het zingen van 'Hop, hop, hop, hangt de socialisten op!' en die zo nu en dan dreigend stilhielden voor de deur van afdelingsvoorzitter Fortuyn en penningmeester Jan Mater in de Tweede Boomedwarsstraat.

Verslaggevers van de pers herkenden onder de aanvoerders een bekende straatfiguur als 'Malle Marten', colporteur van het *Vliegend Blad*, en een van de gebroeders Mens, telg uit een roemrucht geslacht van vechtersbazen uit de Willemsstraat. De als 'Bokkebek' bekend staande Mens had zich voor deze feestelijke gelegenheid in een geheel oranje kostuum gehesen.

Onder dekking van het duister werd die avond bij Fortuyn een venster ingeslagen en ook twee winkelruiten van Bos in de Hazenstraat moesten het ontgelden. Bos had daarop om politieassistentie verzocht en had net als Fortuyn, zijn vrouw en kinderen in veiligheid gebracht. Partijgenoten bewaakten ondertussen de woningen van Bos, Mater en Fortuyn, onderling contact houdend met fluitsignalen, terwijl zich achter de gesloten hekken van het socialistisch vergadercomplex 'het Volkspark' een bewapend garnizoen van wel honderd socialisten ophield, aangevoerd door geduchte strijdsters als 'moeder van der Zande' en 'de Kloekhen'.

In de vroege nachtelijke uren van zondag 20 februari plakten onbekenden de hele gevel van Bos' winkeltje vol met stroken oranje papier. De waarschuwing was duidelijk genoeg, maar werd in de wind geslagen: Bos liet zijn uitstalling, ook na goede raad van politiewege, onveranderd: *Uit het leven van koning Gorilla* bleef demonstratief te koop liggen. Opnieuw verzamelde zich op zondagmiddag in de Jordaan veel volk en een aantal geweldenaars slaagde erin het huis van Jan Mater binnen te dringen. Iemand wist echter te vertellen dat de gezochte niet thuis was, waarop diens woning weer werd verlaten.

De volgende dag trok een groep van ongeveer driehonderd mannen en jongens, nu voorafgegaan door drie mannen met een oranje vlag, de nationale driekleur en een trompet, het centrum van de stad in. Onder trompetgeschal liepen zij door de Kalverstraat en Reguliersbreestraat naar het Waterlooplein, waar het socialistische trefpunt De Leeuw van Waterloo van bierhuishouder P.J. Penning alle ruiten verloor. Agenten van het bureau Jonas Daniël Meijerplein zouden rustig hebben toegekeken, terwijl het pand verder werd toegetakeld en een lantaarn van de gevel werd getrokken.

Vervolgens trok de stoet naar het Paleis op de Dam, waar het volkslied werd aangeheven en de bevelvoerend officier van de wacht zo vriendelijk was de verzamelde menigte te begroeten. Als zoveel eerdere optochten van oproerige Amsterdammers marcheerde ook deze naar de Keizersgracht. Daar hield men op signaal van de trompetter stil voor de burgemeesterswoning. Anders dan voorheen werden daar ditmaal niet de ruiten ingeworpen, maar klonk een ferm *Wien Neêrlands bloed door d'aderen stroomt* en zelfs het *Lang zal hij leven in de gloria*. Na een kort beraad op de Westermarkt stroomde de menigte weer de Jordaan in, waar in de Hazenstraat definitief werd afgerekend met K.A. Bos. Zijn winkelpui werd nu volledig vernield, waarbij de vlaggenstokken goede diensten bewezen bij het inslaan van de bovenste vensters. Binnen was

de winkel van Bos bezet door een tiental partijgenoten en dat zal de aanvallers ervan weerhouden hebben het pand daadwerkelijk te betreden. De aanwezigheid van een aantal stevig gebouwde socialisten zal de tengere Bos hebben bemoedigd. In ieder geval verzamelde hij genoeg moed om een vriendelijk verzoek van de commissaris van politie, om toch alsjeblieft zijn exemplaren van *Koning Gorilla*, al was het maar voor een dag, uit zijn etalage te verwijderen, trots van de hand te wijzen.

Geduchter nog dan in de Hazenstraat was de verdediging die Fortuyn rond zijn winkel en woning had verzameld. Naar het dagblad *De Amsterdammer* meldde, hadden Fortuyns vrienden het na de gebeurtenissen op zaterdag en zondag raadzaam geacht de Tuinstraat en directe omgeving te bewaken:

Daartoe werd een dienst georganiseerd. Niet alleen hield men door boden zich op de hoogte van de beweging van den troep, maar ook in de omliggende straten hadden hier en daar kleine troepjes post gevat, terwijl verkenningen werden uitgezonden, ten einde te waarschuwen, wanneer de vijand mocht naderen. Deze scheen het zich echter voor gezegd te houden en verscheen niet in de straat, waar hun zeker een warme ontvangst wachtte.²⁸

Een bewoner van de Willemsstraat die op het politiebureau Noordermarkt het aanbod kwam doen om met andere Willemsstraters Fortuyn uit zijn woning te halen om hem te laten uitleggen wie er met 'Koning Gorilla' bedoeld was, werd dit plan door agenten sterk ontraden. Na een turbulent week-einde moet eenieder duidelijk zijn geweest dat de troepen van de 'Bokkebek' Mens en die van de socialist Fortuyn aan elkaar gewaagd waren. Het zal een belangrijke reden geweest zijn om na maandag 21 februari het strijdperk naar elders te verplaatsen.

Aan het Waterlooplein, in het hart van de fel Oranjegezinde

Het interieur van het socialistisch bierhuis De Leeuw van Waterloo in de Amsterdamse Jodenhoek, na de bestorming door Oranjegezinde buurtgenoten. Een ansichtkaart ten behoeve van de socialistische propaganda.

Jodenhoek, stond het bierhuis van de socialist Penning. Op zondag waren hier de vensters al ingeslagen, maar de openstaande rekening zou pas twee dagen later op werkelijk bevredigende wijze worden vereffend. Op dinsdag 22 februari 1887, de vierde achtereenvolgende dag waarop de Oranjefurie door de stad raasde, zat De Leeuw van Waterloo al in de middag vol met ongeveer zestig gespannen sociaal-democraten die zich hadden voorgenomen de verwachte bestorming door de Willemsstraters en Jodenhoekers het hoofd te bieden. Van tijd tot tijd kwamen 'verspieders', die de omgeving in het oog hielden, bericht brengen omtrent de bewegingen van de tegenstander.

In het café was ook brochureschrijver R.A. Oosterhout aanwezig, die nog dezelfde week een ooggetuigenverslag in druk zou laten verschijnen. Om halfelf in de avond kwam een inspecteur van politie de aanwezigen in De Leeuw van

Waterloo verzekeren dat eenieder veilig huiswaarts keren kon, maar volgens Oosterhout maakten slechts 'enkele vreesachtigen' van dat aanbod gebruik:

Omstreeks tien minuten later kwam een bode het bericht brengen, dat een bende van misschien drieduizend man in aantocht was. Eenige minuten later volgde het bericht, dat zij reeds op den Dam waren [...] Een volgende bode meldde hun doortrekken van de Damstraat, en enkele minuten later weder een dat van de Hoogstraat. Nog een, de laatste kwam binnenstormen en vertelde, dat zij dichtbij waren. Die daarbinnen waren hoorden ook reeds onmiddellijk een leven als van een opkomende storm, en toch stonden die mensen bedaard af te wachten.²⁹

Een aantal angstige ogenblikken ging voorbij voordat de eerste ruiten sneuvelde en de deur werd ingetrapt. In de deuropening verscheen een kleine gestalte die tartend vroeg: 'Zoo, ben jelui daar socialen!' en na een waarschuwend pistoolschot te hebben gelost, waagden de socialisten een uitval. Twaalf met houten knuppels en biljartkeus om zich heen slaande socialisten konden de opeengedrongen menigte echter niet afschrikken, zelfs niet met het afvuren van acht pistoolschoten.

Daarop stormden agenten en Oranjevrienden samen de gelagkamer binnen. Wat volgde moest genoegdoening bieden voor al het leed dat het Huis van Oranje door de socialisten was aangedaan. De porseleinen bierpomp, rekken vol glazen, boekenkasten, lampen, stoelen, tafels en de buffetspiegel werden verbrijzeld, schilderijen en biljartlakens aan stukken gereden. Na afloop was de complete inventaris van De Leeuw van Waterloo grondig vernield en bleken zowel de lade van de kassa als zes ivoren biljartballen ontvreemd.

De socialisten zelf kwamen evenmin ongeschonden uit de strijd. Slechts een enkeling liep geen verwondingen op en zij die niet in de verwarring wisten te ontkomen, werden hard-

handig naar het bureau overgebracht en daar ingesloten. Op het bureau Jonas Daniël Meijerplein werden die avond ruim dertig socialisten uit De Leeuw van Waterloo ingerekend. De zwaarst gewonden werden naar het Binnen Gasthuis overgebracht, maar de anderen brachten bebloed en gekneusd een lange en koude nacht op het bureau door, waar aanvankelijk hun belagers nog vrij in- en uitliepen, zo nu en dan nog wat klappen uitdelend aan de arrestanten. Die nacht en de volgende ochtend kwamen burgemeester Gijs van Tienhoven en commissaris van politie J.D. Stork in eigen persoon op het bureau poolshoogte nemen. Veel medelijden toonden zij niet. Toen de socialisten in de loop van de volgende dag werden vrijgelaten, moesten zij als laatste beproefing spitsroeden lopen door de vijandige menigte die zich opnieuw voor de deur van het bureau had verzameld. Onder de mannen die, als aandoenlijke blijk van aanhankelijkheid aan vorst en vaderland, het socialistisch bierhuis hadden bestormd en geplunderd, werden geen arrestaties verricht.

De Oranjefurie gaf de Amsterdamse sociaal-democraten lang stof tot napraten. Nog in 1891 verscheen een uitgebreide brochure van Frank der Goes onder de titel *Ter herinnering* waarin de gang van zaken gedetailleerd uit de doeken werd gedaan. Het direct na afloop verschenen verslag van Oosterhout, *De socialisten-slachting op het Waterlooplein*, bood behalve een feitelijk relaas van de vijandelijkheden ook passages waarin de heldenmoed van de socialistische martelaars werd afgezet tegen de valse politieagenten en lafhartige Oranjeklanten uit Jordaan en Jodenhoek. Voor deze lage koningsknechten was zelfs het slaan van vrouwen schijnbaar gewoon:

Eene vrouw stond vooraan onder de verdedigers. De socialisten waren intusschen tot de tweede helft van de zaal teruggetrokken, toen een jood het kokend-water-toestel met een steen wilde omwerpen. Dezelfde vrouw vloog weder naar voren en zette het toestel weder recht, daar een verwonde, die

zich onder het buffet geborgen had, anders verbrand ware. Zij ontving daarbij in den rug twee sabelhouwen met het plat. [...] Toen dezelfde moedige vrouw een man, die gevallen was, wilde oprichten, kreeg zij een sabelhouw op den pols, en toen zij later het gebouw wilde verlaten voorkwam zij slechts een anderen door den sabel met beide handen te grijpen.

De vijandschap van de socialisten tegenover het koningschap van 'Gorilla', ofwel 'Willem de Laatste', was met bloed onderstreept. Dat gebeurde nogmaals, ten overvloede, tijdens vergelijkbare Oranjefuries die in navolging van de Amsterdamse gewelddadigheden in Utrecht, Leiden en Rotterdam plaatsvonden. Hoezeer de overgevoeligheid van de Oranjevrienden sinds het verschijnen van *Koning Gorilla* was toegenomen, bleek nog in maart toen zich een woedende volksooploop verzamelde voor een pand aan de Amsterdamse Oudezijds Achterburgwal. De gevel van het pand was, vanwege schilderswerkzaamheden en zonder enige bijbedoeling, in de rode grondverf gezet en dat was in die dagen voor velen voldoende reden om tot handtastelijkheden over te gaan.

De Oranjefurie van februari 1887 mocht een ernstige nederlaag zijn, de socialisten grepen de gebeurtenissen vrijwel direct aan voor een moreel tegenoffensief. Het stond voor hen wel vast dat de aanvallers met geld en jenever door duistere figuren waren 'gekocht'. Bovendien contrasteerde het terughoudend optreden van de politie wel heel sterk met de doortastende wijze waarop het Palingoproer de kop was ingedrukt. Het droeg allemaal bij aan het gevoel vogelvrij verklaard te zijn door een maatschappij die door louter vijanden bevolkt leek. De ploertenstreken waarvan in *Koning Gorilla* was verhaald, leken door de ervaringen die tijdens de Oranjefurie werden opgedaan, volkomen bevestigd. Een vorst die door zulk laaghartig tuig werd toegejuicht, moest zelf wel een ondier zijn. *Recht voor Allen* bleef de oude toon getrouw en omschreef de door Oranjevrienden begane misdaden als 'een

schandaal, dat een der vuilste bladzijden zal vullen in Neerlands schandkroniek der laatste jaren'. In de komende jaren zouden socialisten in het hele land op gezette tijden kennismaken met de harde vuisten van feestvierende Oranjeklanten. Dat de socialisten steevast beweerden dat de 'arme drommels' met geld en jenever waren overgehaald, was misschien een opsteker voor het eigen moreel maar deed aan het effect van deze plaatselijke 'Oranjefuries' niets af.

De gemeenschap van getrouwen, zij die de vuurdoop hadden doorstaan en te midden van woedende stormen bleven koersen op een betere toekomst, wisten de onderlinge band door de Oranjefurie slechts gesterkt. De onderlinge eenheid kreeg zelfs een tastbaar symbool in een eigen monument. Socialistische bouwvakkers metselden uit de brokstukken van het meubilair van De Leeuw van Waterloo een heuse gedenkzuil, die een centrale plek kreeg in de heropende bierhuis. Het verschijnen van *Uit het leven van koning Gorilla* was niet onopgemerkt voorbijgegaan en zou voor vriend en vijand een blijvende herinnering worden.

De dure juffrouwen

De Oranjefurie bleek geen geschikt middel om de socialisten te doen zwijgen over het koningshuis. De afkeer en verachting werden zo mogelijk nog groter, en aan die gevoelens werd onverkort uiting gegeven. Voor lange tijd zou *Koning Gorilla* bij die uitingen van hoon en haat een vaste referentie bieden.

Alexander Cohen was als 23-jarige Indië-veteraan op 19 februari 1887 in Nederland teruggekeerd, na zijn vijf dienstjaren in de Oost grotendeels in het cachot te hebben doorgebracht. In september 1887 werd hij aangesteld als corrector bij *Recht voor Allen* in Den Haag. Op de zestiende van diezelfde maand stond Cohen in Den Haag te midden van het publiek dat toekeek hoe koning Willem III in een rijtuig passeerde. Was Cohen in Frankrijk of Rusland geboren, dan had hij misschien een bom naar de koninklijk calèche geworpen, maar dit was Nederland. Wat Cohen wel deed, vertelde hij uitvoerig voor de arrondissementsrechtbank te Den Haag:

Ik begaf me op 16 September jl. naar den Stationsweg alhier, omdat ik wist dat Z.M., onze geëerbiedigde koning, terug zou keeren in Hoogstdezelfs residentie. Daar gekomen, zag ik het koninklijk rijtuig aanrollen en toen dit vlak voor me was juichte ik luidkeels: 'Leve Domela Nieuwenhuis! Leve 't Socialisme! Weg met Gorilla!'

Plotseling werd ik op zeer onzachte wijze gestuit in de uiting van m'n gevoel en voordat ik den climax van begeestering

bereikte die mij had willen doen eindigen met den kreet: 'Leve Willem III', omklemde 'n hand m'n keel en toen ik tot bewustzijn kwam, bemerkte ik dat die hand aan 'n arm bevestigd was en dat die arm 'n deel uitmaakte van 'n heer die zeide: 'Wat roep je daar?' Ik antwoordde hierop dat ik geroepen had: 'Leve D.N.! Leve 't Socialisme! Weg met Gorilla!' waarop hij repliceerde: 'Ja, dat heb je ook geroepen en dat zal je *niet* roepen, ten *minste* niet als de koning voorbijkomt.'³⁰

De heer die de jongeling zijn climax van begeestering had onthouden, bleek een inspecteur van politie en nu moest Cohen voorkomen op beschuldiging van 'Zijne Majesteit den koning der Nederlanden opzettelijk te hebben beleedigd', en dat nog wel in de onmiddellijke nabijheid van de geschonden majesteit zelf. Cohen verdedigde zich op magistrale wijze, door te benadrukken dat zijn uitroep alleen door kwaadwillenden als majesteitschennis uitgelegd kon worden:

Immers, hoe is het mogelijk te veronderstellen dat met Gorilla, Z.M. de koning der Nederlanden bedoeld is? Zoude niet het Openbaar Ministerie hier voor uw achtbaar college als beschuldigde gedaagd moeten zijn omdat 't beweert dat Z.M. Willem III beleedigd wordt door het woord 'Gorilla'? Is niet de veronderstelling alleen daarvan, reeds majesteitschennis? [...] Het is ongerijmd mij van majesteitschennis te beschuldigen, daar waar niet de minste beleedigende bedoeling in m'n uitroep lag opgesloten.

Cohen legde vervolgens uit dat hij bij het zien van het koninklijk rijtuig de kreet 'Leve Domela Nieuwenhuis! Leve het Socialisme!' had aangeheven omdat de koning zelf nog maar twee weken eerder zijn instemming met het streven van de socialisten had doen kennen door de vervroegde vrijlating van Domela Nieuwenhuis. Iedereen wist immers dat Zijne Majesteit een open oog en warm hart voor de belangen en

behoefden van zijn landskinderen had: 'Niet alleen voor de zonen maar zelfs *en vooral* voor de dochteren, en in *dat* opzicht zeer zeker den eernaam van vader verdient, hem door zoo velen in den lande, met recht gegeven.'

Restte nog een nadere verklaring voor het laatste deel van Cohens hartenkreet, de woorden waarop de aanklacht was gebaseerd:

En nu, edelachtbare heeren, kom ik aan 't cardinale punt, n.l. waarom ik geroepen heb 'weg met Gorilla!' Eenigen tijd geleden las ik 'n boekje, getiteld: 'Het leven van koning Gorilla.' Dit boekje houdt de levensbeschrijving in van 'n zekeren koning, Gorilla geheeten, die zoo'n afschuwelijk monster was, dat het alle beschrijvingen te boven gaat. De schrille tegenstelling tusschen dien ellendigen Gorilla, en onzen grijzen, voortreffelijken vorst schoot me plotseling in de gedachte toen ik de eer had Z.M. te aanschouwen en deed me uitroepen 'weg met Gorilla!' (selbstverständlich op den koning in 't bewuste boekje doelende), en juist wilde ik verder uiting geven aan 't gevoel dat me bezielde, door uit volle borst te juichen: 'Leve Willem III', toen ik daarin verhinderd werd, op de onzachte wijze waarvan ik hierboven melding maakte. Nog is het me 'n raadsel, hoe het mogelijk was eenig verband te vinden tusschen Gorilla en Z.M. Willem III, gelijk 't Openbaar Ministerie zeer oneerbiedig schijnt te doen en wat in *mijn* brein in de verste verte niet zou kunnen opkomen.

Met een beroep op zijn gebrekkige scholing in aardrijks- en dierkunde, vroeg Cohen zich omstandig af, hoe toch die verwarrende identificatie van Willem III en de gorilla in de wereld kon zijn gekomen. Nimmer had Cohen de koning van Nederland als een aap op vier handen zien lopen en bovendien, hoorde het apenras niet thuis in Afrika, 'het zwarte werelddeel', terwijl 'ons gezegend vaderland, het dierbare plekje grond' toch heus in Europa lag?:

Ik smEEK het O.M. m'n geringe zoölogische en geographische kennis te hulp te komen; ik dorst naar kennis. Zag het ooit 'n Gorilla in 'n staatsiekoets zitten, met een koetsier op den bok, die op 'n met goud omzet *rood*, ja *rood* kleedje zat? Heeft het ooit gehoord dat men 'n aap in een paleis huisvestte, en dat men 'n paardenstal voor hem bouwde, die honderdduizende guldens kostte, terwijl 't volk omkwam in de bitterste ellende? Deed ooit een aap z'n feestelijke intocht in 'n stad, waar men dan de groote sommen gelds verkwistte voor versieringen – en nog grooter sommen uitgaf aan jenever, om 't verknochte volk kunstmatig te begeesteren en tot alcoholische liefdesbetuigingen te dwingen?

Het zal voor Cohen wel niet als een verrassing zijn gekomen dat hij na deze 'verdediging' tot een celstraf van een halfjaar werd veroordeeld. Zijn naam als vlijmscherp satiricus was onder socialisten in ieder geval gevestigd.

Alexander Cohen was de enige die in verband met de Gorilla-affaire werd vervolgd. Tegen de direct betrokken auteurs, samenstellers, de uitgever en wederverkopers werd nooit ook maar een vooronderzoek ingesteld. En dat was opmerkelijk, in een periode waarin socialisten bij bosjes achter de tralies verdwenen. Aangenomen mag worden dat de brochure zoveel waars bevatte, dat de autoriteiten liever afzagen van een openbaar proces waarin de schandalige beschuldigingen uit *Koning Gorilla* andermaal voor het voetlicht zouden worden gebracht.

Humor, spot en hoon zouden, geheel in lijn met de strekking van *Uit het leven van koning Gorilla*, nog lang het voorname wapen van de socialistische republikeinen blijven. Na het overlijden van Willem III, in december 1890, zou dit wapen echter veel van zijn doeltreffendheid en scherpte verliezen. Zijn veel jongere tweede echtgenote Emma werd toen regentes, in afwachting van de achttiende verjaardag van hun dochter, de kroonprinses Wilhelmina. Tot aan het moment dat deze

in 1898 de troon zou bestijgen, voerde Emma jarenlang een onophoudelijk propagandaoffensief, bedoeld om iets van de door haar gade verspeelde populariteit terug te winnen. Moeder en dochter trokken door stad en land, vertoonden zich in plaatselijke klederdracht en wierpen al hun charmes in de strijd om de herinnering aan Gorilla teniet te doen. Zij slaagden wonderwel en gaandeweg raakten velen diep onder de indruk van zoveel jeugdige frisheid, verfijnde beschaving en sociale bewogenheid. De socialisten kwamen op deze manier met een ernstig probleem te zitten. De oude koning uitmaken voor dronken zwijn of geile mandril was makkelijk genoeg, maar wat te doen met een eerzaam jong weduwe van onbesproken gedrag en haar kleine dochttertje? Een vroeg voorbeeld van dit charmeoffensief was nog voor het overlijden van de oude koning gegeven met de vrijlating van Domela Nieuwenhuis op 31 augustus 1887. Ruim voor de hem toekomende termijn van twaalf maanden verstreken was, werd de majesteitschender in vrijheid gesteld, niet toevallig op de zevende verjaardag van de kroonprinses.

Hier wreekte zich het aantrekkelijk simpele schema van onschuld en perversie dat de socialistische schandaaljournalistiek tot dan toe had gehanteerd. Voor het gemak was men ervan uitgegaan dat seksuele overtredingen door mannen ten koste van vrouwen werden begaan. Dat probleem had zich al eerder voorgedaan ten aanzien van prinses Marianne, een zuster van Willem II, die gescheiden leefde van haar Pruisische echtgenoot en nogal eigenzinnige opvattingen ten aanzien van moraal en fatsoen hanteerde. Over bacchanalen en orgiën in haar paleis en de omringende tuinen deden de wildste verhalen de ronde en vast stond dat zij een buitenechtelijk kind had van de voormalige stalknecht Johannes van Rossum, door wie zij zich bovendien liet mishandelen en publiekelijk koeioneren. Eillert Meeter had in 1856 beweerd dat de jonge prinses Marianne al op haar zeventiende, toen zij nog een 'knap blondje met een mooie teint' was, minnaars bij de vleet had

en zelfs dat zij zich later zou overgeven 'aan onnatuurlijke gruweldaden, die hier geen nadere bespreking verdienen'.³¹ Dertig jaar later echter was van al dit explosief materiaal in *Koning Gorilla* alleen de 'vergiftiging' van Van Rossum overgebleven. Dat vrouwen het initiatief konden nemen tot 'beestachtigheden' en 'vuilbuikerij' was rond 1887 kennelijk moeilijk voorstelbaar geworden. Na 1890 bekleedden twee jongedames, Emma en Wilhelmina, het hoogste ambt, en dat moest haast wel betekenen dat een einde was gekomen aan de schandalige uitspattingen van Oranje.

Slechts een enkeling durfde zover gaan, de Oranjevrouwen in verband te brengen met onzedelijkheid. Sicco Roorda van Eysinga was zo iemand. In april 1887 publiceerde het *Groninger Weekblad* een artikel van Roorda's hand waarin koningin Emma zonder omhaal 'een verachtelijke hoer' werd genoemd. Een lezer kwam tegen die kwalificatie in het geweer, met als enig resultaat dat Roorda de kans kreeg in zijn antwoord de zaak nog wat erger te maken:

De heer N. was 'ontstemd', omdat ik een jonge vorstin, die zich, louter om de millioenen, in den echt begaf met een afgeleefden, verzopen en verzwijnden vorst, een 'verachtelijke hoer' noemde. Een mijner vrienden zeide van de bedoelde vrouw: 'Elle devrait être fouettée' (zij moest met de zweep worden afgeranseld). Ik trek niets terug.³²

Roorda overleed op 23 oktober 1887 in zijn woonplaats Clarendon. Het bericht van zijn dood werd door zijn trouwe lezers diep betreurd, maar zal door anderen ongetwijfeld met een zucht van verlichting zijn begroet. In socialistische kring waren sommigen er dan ook van overtuigd dat Roorda in opdracht van hogerhand was vergiftigd om hem het zwijgen op te leggen.

Nu het hof niet langer van seksueel en alcoholisch wangedrag kon worden beschuldigd, kwam het zwaartepunt van de

socialistische aanklachten weer te liggen op de kosten die het onderhouden van de monarchistische poppenkast met zich meebracht. Ook dat was een schrijnend onrecht en welbeschouwd een minstens zo groot schandaal als de ploertenstreken van wijlen Gorilla. In *Recht voor Allen* en vanaf de spreekgestoeltes in socialistische vergaderzalen werden de koningin-regentes en haar dochter nu stevast aangeduid met 'de dure juffrouwen'. Het bleek een vruchtbaar thema waarop eindeloos kon worden gevarieerd, temeer daar de 'burgerlijke leugeners' zo enthousiast verslag deed van het hernieuwde elan en groeiende populariteit van het koningshuis:

Nu 'amuseeren zich' Nederlands vorstinnen, Wilhelmina en haar moeder. De beide 'dure juffrouwen' hebben de gebruikelijke inkomste gehouden in Neerlands hoofdstad en verwijlen thans binnen Amstels muren. Tusschen een kordon van politieagenten, bewaakt door een 'eerewacht' van troepen, binnen de muren van het paleis, zoo zitten ze opgesloten te midden der 'geliefde onderdanen' te Amstelredam. [...]

De werkmans immers betaalt toch alles. Al die lanterfanterij, al die gouden tressen, al die zijden japonnen, al die groene en anderkleurige hoeden. Ten slotte ook al die sabels en ploertendooders, waarmee het volk uiteengeranseld wordt als het zijn ontevredenheid uit met de levenswijze der nietsnutters op aarde.³³

Berichten in de pers over koninklijke aangelegenheden werden in de socialistische redactielokalen zelden over het hoofd gezien. Hoe onbetekenend het nieuws ook was, de berichten werden nijver geknipt en, voorzien van giftig commentaar, de eigen lezers ter overdenking aangeboden:

De dertienjarige koningin van Nederland is verloofd aan prins Karel van Denemarken! Zie hier een stukje nieuws dat wij lezen in buitenlandsche bladen. Zou het een ui zijn? Intus-

schen is 't voor ons Nederlanders wel van belang te weten wat voor opvreter het Nederlandsche volk in de toekomst te onderhouden zal krijgen.³⁴

De aanhoudende uitingen van vijandigheid kregen echter niet alleen gestalte in de kolommen van socialistische periodieken. De uitgebreide tournees van de beide vorstinnen boden de socialisten ruime gelegenheid hun ongenoegen publiekelijk en op straat kenbaar te maken. Anders dan Willem III, die zich in zijn laatste jaren vrijwel nooit meer had vertoond, brachten Emma en Wilhelmina soms meerdere keren per jaar een bezoek aan Amsterdam, naar de socialisten sneerden 'om hun traktement te halen'. Juist in Amsterdam waren de socialisten het best in staat hun roerige aanhang op straat te brengen.

Rond het midden van de jaren negentig ontwikkelde de joods-Amsterdamse socialist Abraham Mozes Reens zich tot een spraakmakend organisator van anti-orangistisch straatprotest. Als voorman van een hechte club joodse revolutionaire socialisten wist Reens jarenlang vrijwel iedere 'blijde intocht' te Amsterdam met veelal uiterst ludieke acties te verstoren. Simpel, goedkoop en effectief was het door Reens bedachte plan om langs de route een aantal socialisten met fluitjes op te stellen, die bij het passeren van de koninklijke stoet met hun schrille gefluit het gejuich van de Oranjeklanten gemakkelijk overstemden. Dit sloeg aan en bij volgende gelegenheden zouden de mannen van Reens ieder een voorraad fluiten meedragen om aan medestanders in het publiek uit te delen. Sindsdien polemiseerden burgerlijke en socialistische bladen na ieder koninklijk bezoek over de vraag of bij deze gelegenheid de toejuichingen of het fluiten luider hadden geklonken.

Bij bezoeken aan Amsterdam kwamen de hoge gasten aan op het Centraal Station, vanwaar zij langs het Damrak moesten teneinde op de Dam en in het paleis te kunnen komen. Aan het Damrak was ook, ongelukkig genoeg, het redactielokaal en de drukkerij van *Recht voor Allen* gevestigd. Het blad

was begin 1893 van Den Haag naar Amsterdam overgebracht en het nieuwe gebouw zou meer dan eens tijdens koninklijke intochten dienst doen als actiecentrum. De socialist Christiaan Cornelissen werkte als redacteur aan het Damrak en zou later herinneringen ophalen aan de intocht van Emma en Wilhelmina op 20 april 1895, die door de socialisten werd aangegrepen voor een fraai staaltje politiek straattoneel:

Vier jongelui waren een kwartier voor de manifestatie binnen gekomen, om me te vragen, of ik er op tegen had, dat ze zich in ons gebouw kwamen 'aankleeden'. Ik herinner me de namen van de gebroeders Sligting, maar niet die van de beide anderen. Drie hunner werden gemetamorphoseerd succesvol in een 'bankier', een 'generaal' en een 'priester', de vierde was koetsier. Een open rijtuig stond beneden in de straat gereed; op het laatste oogenblik moest het voertuig in den stoet glijden, om den drie vertegenwoordigers der steunpilaren van de maatschappij gelegenheid te geven, hun opwachting aan Hare Majesteit te maken.³⁵

Het plan slaagde volkomen en de volgende dag berichtten alle dagbladen over het schandaal dat de socialistische vlegels hadden veroorzaakt. Het voor de koninginnen toegestroomde publiek had moeten toezien, hoe zich een open rijtuig in de stoet had weten te dringen. Daarin zaten de vier kwajongens, verkleed als gezagsdragers en met varkenskoppen gemaskerd. Sommige verslaggevers dachten behalve de varkensmaskers ook het mombakkes van een gorilla in het rijtuig te hebben gezien. De toestromende menigte werd door een aanstormend detachement politie op sabelhouwen en stokslagen 'getrakteerd' en de vier onverlaten werden ingerekend.

Recht voor Allen wist een paar dagen nadien te melden dat de tonelisten op het bureau net zolang waren geslagen en geschopt tot ze gehoor gaven aan het bevel 'Leve de koninginnen!' en 'Respekt voor de politie!' te roepen. Volgens

Cornelissen hadden de jongens bij voorbaat rekening gehouden met een stevig pak slaag:

Uit mijn bureau getreden, hoorde ik het viertal onderling redeneeren, en ik ving de gemoedelijke woorden op, uitgesproken met het beste humeur van de wereld: 'Wat zullen wij vanmiddag op onze verdommenis krijgen!' Nu, de dappere jongens hebben op hun 'verdommenis' gehad!

De socialisten beleefden veel plezier aan dit soort geslaagde grappen, temeer daar de burgerlijke pers haast stikte van verontwaardiging. Driftige commentaren ('Men beledigt geen vrouwen!') werden met genoegen in *Recht voor Allen* aangehaald en gepresenteerd als overtuigend bewijs van het nut van dit soort carnavaleske politieke actie.

Nieuwe mijlpalen in het vertoon van minachting voor Emma en Wilhelmina werden in deze jaren ook bereikt door Louis Maximiliaan Hermans. Deze voormalige kelner uit Amsterdam was in 1888 tot de socialistische beweging getreden en sinds 1892 uitgever, redacteur, tekenaar en voornaamste medewerker van zijn eigen socialistisch spotblad *De Roode Duivel*. Dit 'humoristisch-satiriek weekblad' kon met alle voorgangers in het genre wedijveren in brutaliteit, grofheid en slechte smaak en was dan ook tijdenlang een doorslaand succes. Fraai was wel de nieuwe tekening van koning Gorilla, die ter herdenking van het overlijden van Willem III, vijf jaar eerder, in *De Roode Duivel* werd afgedrukt. Het ontwerp voor een standbeeld toonde een goed lijkende Gorilla met een kruik jenever in de ene en een geheel naakte maagd in de andere klauw.

Naar de maatstaven die Hermans hanteerde, moet het een nogal makke bijdrage zijn geweest: hij kon veel erger. In *De Roode Duivel* werd bijvoorbeeld zonder aarzelen een stuk geplaatst over wat er zou gebeuren wanneer een onverlaat met een dynamietbom, naar buitenlands voorbeeld, het rijtuig van

Het ontwerp voor een standbeeld ter ere van koning Gorilla, vijf jaar na het overlijden van Willem III gepubliceerd in *De Roode Duivel* van L.M. Hermans.

de beide 'dure juffrouwen' ('firma Wilhelmina & Comp.') uiteen zou rijten. De weinig smakelijke slotsom van dit verhaal, dat het effect van explosieven op het menselijk lichaam in geuren en kleuren beschreef, was dat de darminhoud van een vorstelijk persoon volstrekt niet anders rook dan die van een werkmans. Dat mocht waar zijn, voor veel ernstige socialisten was de toon van Hermans toch een graadje te vulgair.

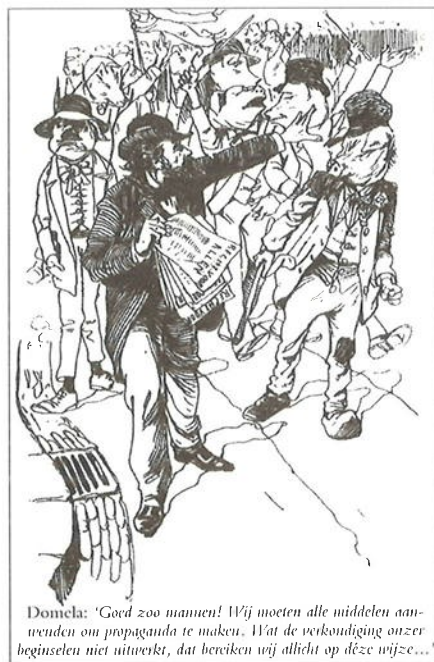
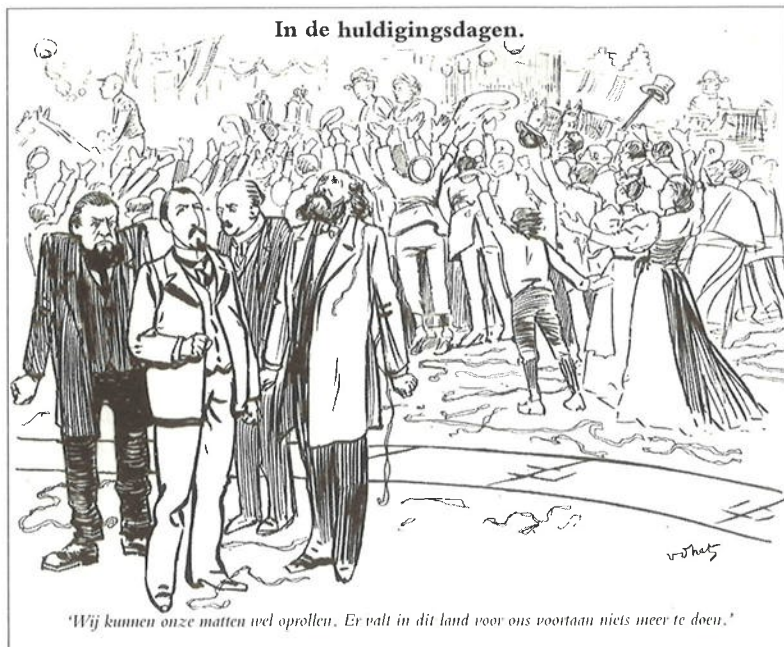
Een oudgediende uit de socialistische rijen die nog wel met Hermans durfde optrekken was Karel Antonie Bos, de volksboekhandelaar en straatcolporteur die geweigerd had *Koning Gorilla* uit de etalage van zijn winkeltje in de Hazenstraat te verwijderen en daardoor slachtoffer was geworden van de Oranjefurie van 1887. Eind 1895 werd L.M. Hermans wegens een zoveelste beledigend artikel over Wilhelmina en haar moeder (ditmaal voorzien van een tekening waarop beide dames als schaars geklede circusartiesten waren afgebeeld) tot een halfjaar gevangenis veroordeeld. K.A. Bos belastte zich met het drukken en op straat verkopen van Herman's niet minder beledigende verdedigingsrede, gehouden in 'het gebouw der Klassenjustitie, genaamd De Scheeve Weegschaal'. Bos werd daarom op zijn beurt wegens majesteit-schennis veroordeeld tot drie maanden cel. Het was bij lange na niet de eerste keer dat Bos voor het verspreiden van grievend drukwerk de 'kast' inging, maar het zou wel de laatste keer blijken. De mishandelingen die hem in de Rotterdamse strafgevangenis ten deel vielen, knakten zijn gezondheid zo ernstig, dat hij er nooit meer van zou herstellen.

Eenmaal weer op vrije voeten gingen Hermans en Bos gezamenlijk verder op het ingeslagen pad, voorbereidingen treffend voor de inhuldiging van de nieuwe vorstin Wilhelmina, die voor september 1898 op de agenda stond. In februari 1897, precies tien jaar na het verschijnen van *Uit het leven van koning Gorilla*, verscheen een nieuwe brochure van L.M. Hermans bij uitgever K.A. Bos. In *De gouden kwartjeswagen* keerde Hermans zich tegen het plan voor een gouden koets,

die Wilhelmina als 'huldeblijk van de natie' bij het kroningsfeest zou worden aangeboden. De rijtuigfirma Spijker uit Amsterdam zou het ding gaan bouwen en wilde het cadeau bekostigen door de verkoop van 'volksaandelen' van 25 cent. Alsof het Hare Majesteit aan koetsen ontbrak: 'In waarheid bezit de dame ongeveer een honderdvijftig van deze vervoermiddelen, waaronder talrijke staatsiekarossen, landauers, paniers, coupé's.' Het cadeau diende dan ook een heel ander, tweeledig doel: goedkope reclame voor de firma Spijker en een – even goedkope – propagandastunt tegen het socialisme. En dat terwijl honger en gebrek werd geleden. Het plan voor de protserige gouden 'kwartjeswagen' was volgens Hermans een 'gruwelijke', 'wrede', ja zelfs een 'misdadige' bespotting van het harde lot van de werkmansgezinnen:

Aan de ledige haard van den werkmans grijnst het spook van den honger en de sporen van het gebrek zijn op de smalle bleekke gezichtjes uwer kinderen duidelijk merkbaar. De vaders, gedoemd door de heerschende werkloosheid tot ledigheid, weerhouden met moeite een bitteren vloek over het harde lot, de moeders, arme vrouwen, barsten vaak in tranen uit of weenen stil in een hoekje van de sjofole kamer, de kinderen vragen om brood, om eten... En wat moet gij hen daarop antwoorden?³⁶

Het antwoord van Hermans was duidelijk: de werklieden zouden wel gek zijn om hun dure kwartjes te besteden aan een overbodig cadeau, bestemd voor een juffrouw die alles al had. Hij riep de bevolking op middenstanders die aandelen in de 'kwartjeswagen' verkochten, te boycotten en opende in *De Roode Duivel* een rubriek waarin deze neringdoende 'volksverraders' met naam en adres te schande werden gezet. Ieder weldenkend arbeider zou er zo voor kunnen zorgen dat zijn huisvrouw de 'besmette' adressen voortaan bij de dagelijkse boodschappen zou mijden als de pest. De meest actieve aan-

Boven: De socialisten G. van der waag, P.J. Troelstra, H.H. van Kol en Domela Nieuwenhuis (v.l.n.r.) moeten machteloos toezien hoe het volk zich voor Oranje gewonnen geeft. **Uit:** *Uilenspiegel*, 11 mei 1895.

Links en rechts: Commentaar op socialistisch straatoneel en fluitconcerten tijdens koninklijke intochten in Amsterdam.

Uit: *Uilenspiegel* 11 mei 1895 en 7 september 1895.

Domela: 'Voor één cent heb je een fluitje... Wat zoo'n fluitje beteekent? Wel, daar beledig je vrouwen mee, en bovendien overtuig je er de wereld mee, dat het koningschap niet deugt en dat het land er veel beter aan toe zou zijn, wanneer ik of Reens president der Republiek was. Zoo'n fluitje aan den mond van een straatjongen, is het deugdelijkste argument.'

brenger van Oranjegezinde winkeliers was blijkens de berichten in deze rubriek K.A. Bos.

Bos deed meer in de aanloop naar de kroning. In 1897 verscheen bij hem een brochure *De aanstaande kroningsfeesten*, waarin een zekere Cosmopolitikus vriendelijk uitlegde dat de socialistische weigering hulde te brengen, niet voortkwam uit persoonlijke haat jegens de jonge Wilhelmina. Wel waren de socialisten vast overtuigd van de noodzaak 'onnutte en dus schadelijke instellingen' op te ruimen. Het koningschap leidde onafwendbaar tot zedenbederf, en wel doordat zich aan het hof allerlei gelukzoekers verzamelden,

die door vleierij, valsche streken en allerlei knoerijen op een gemakkelijke manier trachten te vreten, te zuipen, te slampamperen en bovendien nog rijk te worden. Leeglooperij, dronkenschap, smeerlapperij, huichelarij en eindeloos geknoei, dat zijn de gevolgen van het bijeenbrengen van nuttelooze en ingebeelde baantjesjagers, die op ieder vorstelijk hof afkomen als vliegen op den strooppot.³⁷

Een zo mogelijk nog kwalijker uitvloeisel van de monarchie betrof het demoraliserend effect op de arme onnozelen die bereid waren op hoogtijdagen met hoedjes, vlaggetjes en toeters de straat op te gaan: 'Door het vereeren van koningen en het vieren van feesten als ze jarig zijn, trouwen of gekroond worden, verliest een volk steeds meer zijn eergevoel en wordt het voortdurend slaafscher en gedweeër.' Kapitalisten en uitzuigers wreven zich de handen bij de Oranje volksverdwazing, want de arbeider die kruipt voor een vorst, zal ook dom en laf genoeg zijn om voor de knoet van zijn baas te buigen:

Menschen, die kinderachtig genoeg zijn om een koning toe te juichen, alleen omdat hij koning is; om hooggeplaatsten hulde te brengen, alleen omdat zij hooggeplaatst zijn, verliezen hun zelfstandigheid, hun gevoel van eigenwaarde, hun besef van

recht en onrecht, gewend als zij worden alles mooi te vinden, wat gedaan wordt door personen, die rijk en machtig zijn.

Cosmolitikus leverde een weloverwogen, intelligent betoog in een relatief kalme toonzetting, en dat contrasteerde sterk met de luidruchtige campagnes waarmee de socialisten in voorgaande jaren tegen het koningschap ten strijde waren getrokken.

In die traditie stond weer wel de derde brochure waarmee uitgever Bos in 1897 bijdroeg aan de feestvreugde rond de naderende troonsbestijging. Bij hem verscheen dat jaar een nieuwe, 'herziene' uitgave van *Uit het leven van koning Gorilla*, verkrijgbaar voor de vaste prijs van vijf cent. De herziening betrof echter niet meer dan correctie van drukfeilen die in de drie voorgaande drukken uit de afgelopen jaren waren geslopen. Nieuwe schandalen over de weduwe en dochter van Gorilla kregen de lezers van deze uitgave niet voorgeschoteld. Dat was tekenend voor de impasse waarin de socialistische strijd tegen het koningschap door het overlijden van Willem III was geraakt. Oranje had het offensief nu definitief naar zich toegetrokken.

Domela Nieuwenhuis moest zelfs meemaken hoe, terwijl hij met zijn gezin de zomer doorbracht te Baarn, de plaatselijke bevolking zich op de achttiende verjaardag van Wilhelmina opmaakte voor een formele bestorming van zijn vakantiehuisje. Wilhelmina's troonsbestijging, op 7 september 1898 te Amsterdam, verliep dan ook vlekkeloos, onder grote publieke belangstelling en zonder dat ook maar één socialist het waagde de orde te verstoren. Zowel Abraham Reens als Louis Hermans hadden in voorgaande jaren herhaaldelijk gewaarschuwd dat op die dag de gebruikelijke huldebogen wel eens zouden kunnen bezwijken onder dynamietontploffingen, maar in de praktijk verliep alles op rolletjes.

Wel deed Domela Nieuwenhuis nog een laatste meesterlijke zet. Van zijn hand verscheen een anoniem 'Supplement' op

het historische gedenkboek *Eene halve eeuw, 1848-1898*, dat ter gelegenheid van de troonsbestijging op de markt was gebracht. Domela Nieuwenhuis' supplement heette *Een vergeten hoofdstuk: Blanke slaven* en sloot typografisch naadloos aan bij de officiële feestuitgave. De inhoud vormde evenwel een schril contrast met de opgewekte regels in het gedenkboek en bestond uit een even uitvoerige als goed gefundeerde aanklacht tegen de sociale en politieke misstanden in het koninkrijk. Hoezeer deze ernstige grap slaagde, bleek toen sommige trotse bezitters hun exemplaar van het jubelboek *Eene halve eeuw* samen met het zogenaamd *Vergeten hoofdstuk* opnieuw lieten inbinden.

Het was een schamele troost. Karel Antonie Bos, de man die in 1887 de eerste uitgave van *Uit het leven van koning Gorilla* in de Jordaan had verkocht en daarvoor tijdens de Oranjefurie was bestraft met de vernieling van zijn winkeltje, die tien jaar later de herziene herdruk van *Koning Gorilla* uitgaf en zich inspande om de plannen voor een gouden koets te verhinderen, overleed in 1899. Zijn vrienden en partijgenoten wisten dat hij de ziekte, waaraan hij na jarenlang lijden bezweek, had opgedaan tijdens zijn laatste verblijf in de Rotterdamse strafgevangenis. Het was een mooi en heroïsch leven geweest, maar het had allemaal bedroevend weinig uitgehaald. Het zo vurig verlangde socialisme, het 'Rijk van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap' waar de dienst niet langer zou worden uitgemaakt door gekroonde apen en hun verwende dochters, zou eindeloos veel langer op zich laten wachten dan het slot van *Koning Gorilla* suggereerde. De 'gouden kwartjeswagen' had ongehinderd kunnen uitrijden en zou vooralsnog geen halt worden toegevoerd.

Amsterdam, 02-02-2002.
Dennis Bos

Noten / Literatuur

1. E. Meeter, *Holland. Kranten, kerkers en koningen*. Amsterdam 1966, pag. 218. (Oorspronkelijk verschenen als *Holland: Its Institutions, Its Press, Kings and Prisons*. Londen 1857).
2. H.S. Haasse en S.W. Jackman, *Een vreemdelinge in Den Haag. Uit de brieven van koningin Sophie der Nederlanden aan Lady Malet*. Amsterdam/Antwerpen 1991 (6e dr.), pag. 51.
3. Haasse, *Vreemdelinge*, pag. 51 en 59.
4. Paul van 't Veer, *Maar Majesteit! De geheime dagboeken van minister A.W.P. Weitzel*. Amsterdam 1969, pag. 47.
5. Asmodée [=Jan de Vries], *Een standbeeld in een zak*. Amsterdam 1854, pag. 1-2.
6. Haasse, *Vreemdelinge*, pag. 59.
7. C.A. Tamse, (red.), *Koningin Sophie 1818-1877. Jeugdherinneringen in Biedermeierstijl van een Nederlandse vorstin uit Wurtemberg*. Zutphen 1984, pag. 78-79.
8. *Recht voor Allen*, 20 december 1892, pag. 4.
9. Afgedrukt in: Leonard de Vries (red), *Hop hop hop, hangt de socialisten op! Een documentaire over het opkomend socialisme in de jaren tachtig, ontleend aan Recht voor Allen*. Amsterdam 1967, pag. 12.
10. De Vries, *Hop hop hop*, pag. 116.
11. *Recht voor Allen*, 24 april 1886. Geciteerd in: De Vries, *Hop hop hop*, pag. 88-91.
12. *Recht voor Allen*, 25 juli 1885. Geciteerd in: De Vries, *Hop hop hop*, pag. 51.
13. Geciteerd in: Martin Bossenbroek en Jan H. Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw*. Amsterdam 1998, pag. 166.
14. Het aanplakbiljet geciteerd in: *De Werker*, 26 juli 1885, pag. 1.
15. De Vries, *Hop hop hop*, pag. 52.
16. De Vries, *Hop hop hop*, pag. 59-60.
17. Alle citaten afkomstig uit *Recht voor Allen*, in: De Vries, *Hop hop hop*,

- pag. 27, 53-54, 63.
18. *De Werker*, 7 februari 1886, p. 4 en *De Toekomst*, 1 januari 1888, p. 2
 19. *De Toekomst*, 19 december 1883, p. 1-2
 20. De op koning Gorilla betrekking hebbende artikelen uit *Recht voor Allen* zijn afgedrukt in: *Uit het leven van koning Gorilla. Teksteditie. Bombay [sic!] 1987*, pag. 8-19. Dit citaat: pag. 9.
 21. Van 't Veer, *Maar Majesteit!*, pag. 63-64.
 22. Hans Vervoort, *Sicco Roorda van Eysinga. Zijn eigen vijand*. Amsterdam 1979, pag. 19
 23. Vervoort, *Roorda*, pag. 182.
 24. Deze en andere gegevens omtrent de totstandkoming van de brochure in: *Koning Gorilla. Teksteditie*, pag. 1-6.
 25. Coos Huijsen, *De Oranjemythe. Een postmodern fenomeen*. Zaltbommel 2001, pag. 78.
 26. R.A. O[osterhout]., *Oranje boven!* Amsterdam 1887.
 27. Geciteerd in: Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894*. Amsterdam 2001, pag. 250.
 28. Geciteerd in: Vliegen, *Dageraad*, dl. I, pag. 269.
 29. R.A. O[osterhout]., *De socialisten-slachting op het Waterlooplein*. Amsterdam [februari] 1887, pag. 4.
 30. De verdedigingsrede werd volledig afgedrukt in *Recht voor Allen*, 14 november 1887. Ook opgenomen in: Alexander Cohen, *Uiterst Links. Journalistiek werk 1887-1896*. Amsterdam 1980, pag. 71-74.
 31. Meeter, *Holland*, pag. 143.
 32. *Groninger Weekblad*, 9 april 1887, geciteerd in: *Koning Gorilla. Teksteditie*, pag. 4.
 33. 'De koningin amuseert zich', in: F. Domela Nieuwenhuis, *Een vijf-en-twintigjarige veldtocht tegen het kapitalisme. (Een bloemlezing uit 25 jaargangen 'Recht voor Allen' en 'Vrije Socialist')*. Amsterdam 1904. Deel II, pag. 383-387.
 34. *Recht voor Allen*, 2 augustus 1894.
 35. Homme Wedman (red.), Christiaan Cornelissen, *Strijd, liefen leed in de oude socialistische beweging en de vakorganisatie. Persoonlijke herinneringen*. [Proefdruk] Groningen 1991 (oorspr. 1936), pag. 36-37
 36. L.M. Hermans, *De gouden kwartjeswagen. Een beroep op het Amsterdamsche volk*. Amsterdam 1897, pag. 3.
 37. *Cosmopolitikus, De aanstaande kroningsfeesten*. Amsterdam 1897, pag. 6.

Bronnen

Periodieken

Amsterdamsch jaarboekje voor geschiedenis en letteren
Recht voor Allen
De Roode Duivel
De Toekomst
De Werker

Literatuur

Altena, Bert, 'En al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder'. *De familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis. 1846-1932*. Z.p. [Amsterdam], z.j. [1999].

Asmodée [=Jan de Vries], *Een standbeeld in een zak*. Amsterdam, 1854.

Bos, Dennis, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894*. Amsterdam, 2001.

Bossenbroek, Martin en Jan H. Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw*. Amsterdam, 1998.

Cohen, Alexander, *Uiterst Links. Journalistiek werk 1887-1896*. Amsterdam, 1980.

Cosmopolitikus, *De aanstaande kroningsfeesten*. Amsterdam, 1897.

Domela Nieuwenhuis, F., *Een vijf-en-twintigjarige veldtocht tegen het kapitalisme. (Een bloemlezing uit 25 jaargangen 'Recht voor Allen' en 'Vrije Socialist')*. Amsterdam, 1904.

Fasseur, Cees, *Wilhelmina. De jonge koningin*. Z.p. [Amsterdam], 1998.

Giele, J.J., *De pen in aanslag. Revolutionairen rond 1848*. Bussum, 1968.

Haasse, H.S. en S.W. Jackman, *Een vreemdelinge in Den Haag. Uit de brieven van koningin Sophie der Nederlanden aan Lady Malet*. Amsterdam/Antwerpen, 1991 (6e dr.).

Hermans, L.M., *De gouden kwartjeswagen. Een beroep op het Amsterdamsche volk*. Amsterdam, 1897.

Huijsen, Coos, *De Oranjemythe. Een postmodern fenomeen*. Zaltbommel 2001.

Linden, W.H. van der, *Domela Nieuwenhuis in 219 politieke prenten*. Amsterdam, 1990.

Meeter, E., *Holland. Kranten, kerkers en koningen*. Amsterdam, 1966 (oorspr. *Holland: Its Institutions, Its Press, Kings and Prisons*. Londen 1857).

O[osterhout]., R.A., *Oranje boven!* Amsterdam 1887.

O[osterhout]., R.A., *De socialisten-slachting op het Waterlooplein*. Amsterdam, [februari] 1887.

- Rooy, Piet de, *Een revolutie die voorbij ging. Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer*. Bussum, 1971.
- Piet de Rooy, *Op zoek naar volmaaktheid. H.M. Bernelot Moens en het mysterie van afkomst en toekomst*. Houten, 1991.
- Tamse, C.A. (red.), *Koningin Sophie 1818-1877. Jeugdherinneringen in Biedermeierstijl van een Nederlandse vorstin uit Wurtemberg*. Zutphen, 1984.
- Uit het leven van koning Gorilla*. 's Gravenhage (B. Liebers), z.j. [februari 1887].
- Uit het leven van koning Gorilla*. Herziene uitgave. Amsterdam (K.A. Bos), 1897.
- Uit het leven van koning Gorilla*. Met een nawoord van Hans Jar. Z.p. [Amsterdam] (De Vrije, boek- en brochurehandel), 1966.
- Uit het leven van koning Gorilla*. Teksteditie. Bombay [sic], 1987.
- Veer, Paul van 't, *Maar Majesteit! De geheime dagboeken van minister A.W.P. Weitzel*. Amsterdam, 1969.
- Vervoort, Hans, *Sicco Roorda van Eysinga. Zijn eigen vijand*. Amsterdam, 1979.
- Vliegen, W.H., *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland. Deel I-II*. Amsterdam, 1905.
- Vries, Leonard de (red), *Hop hop hop, hangt de socialisten op! Een documentaire over het opkomend socialisme in de jaren tachtig, ontleend aan Recht voor Allen*. Amsterdam, 1967.
- Vries, Petra de, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911*. Hilversum, 1997.
- Wedman, Homme (red.), Christiaan Cornelissen, *Strijd, lief en leed in de oude socialistische beweging en de vakorganisatie. Persoonlijke herinneringen*. [Proefdruk] Groningen 1991 (oorspr. 1936).

College 8. Het ideaal van de liberale en burgerlijke natie

Vragen bij artikel

Jan Hein Furnée, 'Winkelen als bevrijding? Vrouwen en stedelijke ruimte in Amsterdam, 1863-1913', *BMGN* 130:2 (2015) 92-122.

Historici gaan in hun artikelen en boeken met andere historici in debat. Jan Hein Furnée schrijft in dit artikel dat hij nu anders denkt over dit onderwerp dan in zijn eerdere werk. Hij gaat dus als het ware met zichzelf in debat. Dit artikel gaat over vrouwen en winkelen, maar ook klasseverschillen spelen een belangrijke rol in Furnée's analyse van de strijd om de stedelijke ruimte. Let dus bij het lezen zowel op gender als op klasse.

1)

A. Is 'winkelen' volgens Furnée een nieuwe praktijk in de tweede helft van de negentiende eeuw?

B. Welke bronnen gebruikt hij om het fenomeen winkelen te kunnen dateren?

2) De strijd om de openbare ruimte is een belangrijk onderzoeksthema binnen de stadsgeschiedenis. Geef twee voorbeelden uit dit artikel van groepen die de openbare ruimte voor zich opeisen, en leg uit op welke manier ze dit doen.

3)

A. Welke rol speelde modern consumptiegedrag als winkelen in de ontwikkeling van de identiteit van de negentiende-eeuwse vrouw?

B. Hoe zit dat in onze tijd? Hoe belangrijk is ons consumptiegedrag voor het bepalen van onze identiteit?

Winkelen als bevrijding?

Vrouwen en stedelijke ruimte in Amsterdam, 1863-1913

JAN HEIN FURNÉE

Shopping as Liberation?: Women and Urban Space in Amsterdam, 1863-1913

In recent decades several historians have argued that the emergence of shopping as a leisure activity in the second half of the nineteenth century substantially enhanced women's freedom of movement in public spaces and promoted female emancipation in general. Based on urban descriptions and digitised newspaper articles on nineteenth-century Amsterdam – on its main shopping street, the Kalverstraat, in particular – this article takes a more nuanced stance. Shopping as a leisure activity was older in origin than is often assumed and to some extent was a male activity as well. While shopping, ladies encountered numerous factors that hampered their spatial mobility, from road debris, pawing, mugging, the presence of prostitutes to 'moral harassment' over exploited shop girls. Indeed, a single feminist framed the right to shop and to visit restaurants in an explicit discourse of 'liberation'. However, to argue that shopping promoted female emancipation in general would suggest a too linear and monolithic approach.

In de afgelopen decennia hebben diverse historici betoogd dat de opkomst van het winkelen als vrijetijdsbesteding in de tweede helft van de negentiende eeuw de uithuizige bewegingsvrijheid van vrouwen uit de goeude standen aanzienlijk heeft vergroot en hun emancipatie zo belangrijk heeft bevorderd. Op basis van stadsbeschrijvingen en gedigitaliseerde krantenartikelen over winkelen in Amsterdam – in de Kalverstraat in het bijzonder – neemt dit artikel enig gas terug. Het winkelen als vrijetijdsbesteding had een oudere oorsprong dan vaak is verondersteld en was tot op zekere hoogte ook een mannenzaak. Winkelende dames werden op verschillende manieren in hun ruimtelijke bewegingsvrijheid belemmerd: door straatvuil, handtastelijkheden, straatroof, de aanwezigheid van prostituees of 'morele kwellingen' over uitgebuite winkelmeisjes. Zeker, een enkele feministe presenteerde het recht om ongestoord te winkelen en daarbij

restaurants te bezoeken expliciet in een discours van 'bevrijding'. Dat het winkelen de emancipatie van vrouwen in het algemeen vooruit hielp is echter te lineair en monolithisch gedacht.

Rosa Manus en haar deftige mede-organisatrices van de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' hadden de moderne tijd goed begrepen.¹ Als zij behalve hun trouwe achterban een breder publiek wilden interesseren voor hun feministische idealen, dan konden politieke strijdpunten als vrouwenkiesrecht, vrouwenonderwijs en vrouwenarbeid het beste worden gepresenteerd in de luchtige context van de vroegtwintigste-eeuwse vermaakcultuur. Plezierig genot verschaft de tentoonstelling in overvloed. In het restaurant en de theetent bijvoorbeeld, die door het oudste en chiqueste Amsterdamse restaurant Zomerdijk Bussink qua inrichting, menu en bediening als eersteklas restaurant werd geëxploiteerd²; of bij de muziekkoepeel waar dagelijks vrolijke lunch-, tea-, diner- en avondconcerten werden gegeven.³ Maar natuurlijk vooral rond de elegante winkeltjes verspreid over het tentoonstellingsterrein.

In de half-overdekte winkelgalerij die het hoofdterrein domineerde konden bezoekers prettig beschut flaneren langs kleine winkeltjes in damesmodes, parfums, Singer naaimachines, hoedenspelden en korsetten, en kon men ook keukengereedschap, waxinelichtjes, chocola en bloemen kopen of een fotografisch portret van zichzelf laten maken.⁴ Bij de afdeling 1813, waar een Oudhollands straatje was nagebouwd, konden bezoekers hun hart ophalen in schattige winkeltjes in porselein en aardewerk, zilverwerk en silhouetkunst of zich te goed doen aan suikerwerken, cacao en ijs, aangeboden door verkoopsters in bevallig vroegnegentiende-eeuws kostuum.⁵ Zelfs in de tentoonstellingszalen stuitte de bezoekers op interessante

1 Graag dank ik de beide anonieme referenten en de redactie van *BMGN-Low Countries Historical Review* voor de nuttige en inspirerende suggesties bij de eerste versie van dit artikel.

2 Stadsarchief Amsterdam (SAA), Archief tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' (Archief 'De Vrouw'), inv. nr. 48, Contract Vereeniging met handelsvenootschap onder de firma J. Zomerdijk Bussink, z.d.

3 Zie onder andere *Algemeen Handelsblad* (AH), 8 en 16 mei 1913; *Nieuws van den Dag* (NvdD), 31 mei 1913; *De Telegraaf*, 26 juni 1913. Vergelijk Maria Grever en Berteke Waaldijk, *Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998) 141-147.

4 SAA, Archief 'De Vrouw', inv. nr. 48, Standaardcontracten nr. 17, 18, 20, 22, 23, 54, 58, 67, 100, 102, 138, 152, 153, 157, 162, 180, 194, 195, 267. De totale exploitatie-inkomsten voor deze winkels bedroegen fl. 9325. Zie AH, 1 maart en 31 mei 1913. Vergelijk Mia Boissevain, *Catalogus van de tentoonstelling 'De Vrouw, 1813-1913', 'Meerhuizen'-Amstedijk: mei-october 1913* (Amsterdam 1913) 511 e.v.

5 SAA, Archief 'De Vrouw', inv. nr. 48, Standaardcontracten nr. 19, 65, 118, 178, 191, 192, 193, 264. De totale exploitatie-inkomsten bedroegen fl. 3850. Zie ook Boissevain, *Catalogus*, 120-127.

▲
In de Kalverstraat, 's middags vier uur.
Litho Antoon Molkenboer, 1895.
Collectie Stadsarchief Amsterdam.

verkoopuitstallingen, van kinderspeelgoed tot huishoudlinnen en Maggi-producten.⁶ Al deze winkeltjes plaatsten de serieuze tentoonstelling met haar ruim 300.000 bezoekers in de luchtige sfeer van een amusante bazar, in het bijzonder wanneer 's avonds de tentoonstellingszalen waren gesloten en de winkels op feeëriek manier waren verlicht.⁷

Voor de overwegend hoofdstedelijke winkeliers waren de voordelen om zich aan de tentoonstelling 'De Vrouw' te verbinden evident. Zij profiteerden van de verkoopomzet en de overvloedige reclame (ook in het programmaboekje en de weekkrant), maar bovenal van het progressieve, emanciperende imago van de tentoonstelling, dat direct afstraalde op hun winkels en hun producten. Ook winkeliers die zelf niet op het evenement vertegenwoordigd waren grepen de sterke associatie tussen moderne winkelcultuur en de vrouwenemancipatie die in de tentoonstelling tot uitdrukking kwam behendig aan. Zo verklaarde M.A.E. Kalker, eigenaar van een herenmodewinkel op de Amsterdamse Kalverstraat, in een toepasselijke advertentie: 'De Vrouw 1813 moest thuis blijven, om de sokken van haar man te stoppen. De Vrouw 1913 kan gerust uitgaan. Haar man draagt thans KALKER's origineele zes maanden garantiesok'.⁸

Deze voorstelling van tijdgenoten dat de moderne detailhandel en winkelcultuur in de decennia rond 1900 de uithuizige bewegingsvrijheid van vrouwen uit de gegoede standen aanzienlijk hadden vergroot en het winkelen als vrijetijdsbesteding zelfs als vorm van vrouwenemancipatie kon worden beschouwd, heeft in de afgelopen twintig jaar bij historici veel weerklank gevonden.⁹ Ook ikzelf heb deze visie in eerdere publicaties over winkelen en winkeletalages in Den Haag met slechts enkele kanttekeningen enthousiast

- 6 SAA, Archief 'De Vrouw', inv. nr. 48, Standaardcontracten nr. 2, 16, 17, 21, 24, 40, 41, 48, 49, 53d, 55, 57, 66, 75, 76, 77, 78, 101, 103, 104, 134, 136, 139, 140, 152, 179, 250. De totale exploitatie-inkomsten bedroegen fl. 5427. Verschillende winkeliers beschikten ook in de tentoonstellingszalen over het recht op verkoop.
- 7 J. Overvoorde-Gordon e.a., *Gedenkboek van de Tentoonstelling De Vrouw, 1813-1913, Meerhuizen, Amsterdam* (Amsterdam 1913).
- 8 AH, 17 juni 1913.
- 9 Het meest uitgesproken bij onder andere Rachel Bowlby, *Carried Away: The Invention of Modern Shopping* (Londen 2000); B. Lancaster, *The Department Store: A Social History* (Londen 1995). Een belangrijke nuancerende visie biedt: E. Rappaport, *Shopping for Pleasure: Women in*

the Making of London's West End (Princeton 2000) onder andere op 5. Het internationale onderzoek naar de laatnegentiende-eeuwse consumptiecultuur en gender heeft zich hoofdzakelijk toegespitst op de opkomst van warenhuizen. Zie: M. Miller, *The Bon Marché: Bourgeois Culture and the Department Store* (Londen 1981); R. Williams, *Dream Worlds: Mass Consumption in Late Nineteenth-Century France* (Berkeley 1982); C. Crossick en S. Jaumain (eds.), *Cathedrals of Consumption: The European Department Store, 1850-1939* (Aldershot 1999). Zie ook: J. Walkowitz, *City of Dreadful Delight: Narratives of Sexual Danger in Late Victorian London* (Chicago 1992); Lisa Tiersten, *Marianne in the Market: Envisioning Consumer Society in Fin-de-Siècle France* (Berkeley 2002).

omarmd.¹⁰ En met enig succes, zo bleek onlangs weer uit de keuze voor de Haagse passage als openingsdecor voor de aflevering over vrouwenemancipatie van de televisieserie *De IJzere Eeuw*.¹¹ Maar is dit nu wel het hele verhaal? Het is helaas niet mogelijk om voor dit themanummer een verantwoorde synthese te bieden van de geschiedenis van de winkelcultuur in Nederland in de afgelopen twee eeuwen vanuit het perspectief van vrouwelijke consumenten en hun *agency* in de stedelijke ruimte. De huidige stand van het onderzoek laat dat eenvoudigweg nog niet toe. Maar het is wel hoog tijd om de focus te verbreden. In dit artikel probeer ik aan de hand van nieuw onderzoek naar Amsterdam, vooral op basis van stadsbeschrijvingen en gedigitaliseerde kranten¹², een breder en genuanceerder beeld te geven van de belangrijkste ontwikkelingen die zich in de halve eeuw tussen 1863 en 1913 in de gegenderde praktijken

10 Jan Hein Furnée, “‘Om te winkelen, zoo als het in de residentie heet’”. Consumptiecultuur en stedelijke ruimte in Den Haag, 1850-1890’, *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 22 (2002) 28-55; idem, ‘Winkelaalages als moderne massamedia. Visuele cultuur en sociale verhoudingen in Den Haag, 1850-1890’, *De Negentiende Eeuw* 27 (2003) 74-106. Voor een meer genuanceerde visie op basis van internationale literatuur en aanvullend onderzoek naar Den Haag, zie: Jan Hein Furnée, ‘Our Living Museum of Nouveautés’: Visual and Social Pleasures in The Hague’s Shopping Streets, 1650-1900’, in: Jan Hein Furnée en Clé Lesger, *The Landscape of Consumption: Shopping Streets and Shopping Cultures in Western Europe, c. 1600-1900* (Houndmills 2014) 208-231; idem, ‘Winkelen als bevrijding. De emancipatie van vrouwen in de negentiende-eeuwse publieke ruimte’, *Geschiedenis Magazine* 37 (2013) 22-26.

11 NPO, *De IJzere Eeuw*, aflevering 5 ‘Vrouwen voorwaarts’, 1 mei 2015, 0,49-3,14. Zie ook de recent verschenen studie van Auke van der Woud, *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900* (Amsterdam 2015) met name 32-40.

12 Voor de gedigitaliseerde kranten is gebruik gemaakt van www.delpher.nl (november 2013 en maart 2014), waarbij in de meeste gevallen is gezocht in alle beschikbare kranten uit de periode 1850-1914. Als zoektermen zijn onder meer gebruikt ‘winkelen’, ‘winkelstraat’, ‘winkelstraten’, ‘shopping’, ‘boodschappen’ in combinaties [NEAR] met ‘dames’, ‘vrouwen’, ‘heeren’, ‘Kalverstraat’, ‘Nieuwendijk’ en ‘Amsterdam’. Voorts: ‘[geen] krediet’ in combinaties met ‘echtgenoot’, ‘echtgenote’, ‘huisvrouw’, ‘dames’, ‘heeren’. Ten slotte: ‘kleptomanië’ en ‘steelzucht’.

en discoursen rond het ‘moderne’ winkelen voltrokken.¹³ Wat was er nu zo modern aan het laatnegentiende-eeuwse Nederlandse winkellandschap en het winkelen als vrijetijdsbesteding? In welke mate konden vrouwen daadwerkelijk onbelemmerd genieten van het winkelen als een bevrijdende, emanciperende vorm van vertier?

Winkelen als ‘nieuwe’ vrijetijdsbesteding

In een van zijn Haagse romans *Maurits van Moreelen* (1886) voert Johan Gram, bekend chroniqueur van Den Haag, een standsbewuste officiersvrouw ten tonele die zowel ’s ochtends als ’s middags met haar dochters in de stad flaneert: “om te winkelen”, zoo als het in de residentie heet’.¹⁴ In mijn eerdere onderzoek naar de laatnegentiende-eeuwse Haagse winkelcultuur heb ik dit citaat gretig opgevat als aanwijzing dat het begrip ‘winkelen’ – door Gram nadrukkelijk tussen aanhalingstekens geplaatst – medio jaren 1880 een gloednieuw concept zou zijn geweest en ook hoofdzakelijk in de residentie zou zijn gebruikt, anders bijvoorbeeld dan in Amsterdam, waar het *Algemeen Handelsblad* in 1883 nog sprak van “shopping”, als onze Engelse naburen het zeggen’.¹⁵ Het nieuwe begrip, zo betoogde ik, gaf uitdrukking aan een in zijn stijl, samenhang en schaal nieuwe vorm van stedelijke vrijetijdsbesteding die in de loop van de tweede helft van de eeuw door steeds grotere groepen mensen werd gecultiveerd: het bekijken en bezoeken van winkels, al dan niet met de bedoeling iets te kopen – een vorm van recreatie waar sociale genoegens als zien en gezien worden, maar ook het genot van de ontspannen wandeling

13 Clé Lesger, *Het winkellandschap van Amsterdam. Stedelijke structuur en winkelbedrijf in de vroegmoderne en moderne tijd, 1550-2000* (Hilversum 2013) biedt een voortreffelijke analyse van het veranderende winkellandschap van Amsterdam op lange termijn. De cultuur van het winkelen en de veranderende positie van vrouwen komt hierbij aan bod op pagina 187-189. A.E. Tijhoff, *Winkelen in Amsterdam. Flaneuses in de hoofdstad, 1870-1914* (Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen 2007) biedt tot nu toe de breedste verkenning van de geschiedenis van winkelende vrouwen in negentiende-eeuws Amsterdam, hoewel op een vrij beperkte bronnenbasis. Een fraai geïllustreerde inleiding

biedt Annemarie den Dekker, *Modepaleizen in Amsterdam 1880-1960* (Amsterdam 2007). Nuttige bouwstenen biedt ten slotte D. Kouwenaar, *Tussen Dam en Muntplein. De levensgeschiedenis van de Kalverstraat* (Amsterdam 1950). Meer algemene inleidingen: R. Miellet, *Honderd jaar grootwinkelbedrijf in Nederland* (z.pl. [1993]); H.Ph. Hondelink, ‘Van kleine nering tot grootwinkelbedrijf. Schets van de geschiedenis van de Nederlandse detailhandel, 1850-heden’, *Historische bedrijfsarchieven. Detailhandel. Een geschiedenis en bronnenoverzicht* (Amsterdam 1993) 13-56.

14 J. Gram, *Maurits van Moreelen* (Leiden 1886) 79.

15 AH, 24 februari 1883.

en het bezoek aan horeca-inrichtingen onlosmakelijk deel van uitmaakten.¹⁶ Beide stellingen zijn afgelopen jaren door diverse collega's overgenomen, maar kloppen ze eigenlijk wel helemaal?¹⁷

Dankzij de digitalisering van kranten, tijdschriften en romans is het in de afgelopen jaren een fluitje van een cent geworden om de introductie van het begrip 'winkelen' vroeger te dateren. Clé Lesger, die onlangs een schitterende studie publiceerde over het winkellandschap van Amsterdam in de periode 1550 tot 2000, heeft op basis van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren uiteengezet dat het begrip 'winkelen' in de genoemde betekenis al twintig jaar eerder opduikt, in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* in 1864 en vier jaar later in *De Gids*, in beide gevallen verwijzend naar een Britse context.¹⁸ Op basis van de recent door de Koninklijke Bibliotheek gedigitaliseerde boeken is het mogelijk nog enkele vroegere verwijzingen te vinden, zoals in een vertaald verhaal van Charles Dickens uit 1844.¹⁹ Echt breed gebruikt is het begrip tot 1890 nog zeker niet, maar anders dan ik eerder heb gesuggereerd blijkt het beslist niet alleen in Den Haag al vroeg enige verspreiding te hebben gevonden. In de Amsterdamse stadsbeschrijving *In 't hartje der stad* schreef Martin Kalff al in 1880 over de Kalverstraat: 'De dames "winkelen" er, de leeglopers wandelen er' – en passant benadrukkend dat winkelen ook in Amsterdam typisch een damesbezigheid was.²⁰ In 1885 karakteriseerde het *Algemeen Handelsblad* het woord 'winkelen' zelfs als een bij uitstek hoofdstedelijk begrip:

Elke stad heeft zijn eigenaardige woorden of gezegden, wier beteekenis voor ieder, die niet op die plaats geboren en getogen is, in het duister gehuld blijft. [...] De beteekenis van het woord 'winkelen' vat hij echter al spoedig, indien hij zich de moeite getroost om in de laatste dagen van november of de eerste week van december een kijkje te gaan nemen in de groote straten van Amsterdam.²¹

16 Furnée, 'Om te winkelen', 28-29. Een originele eerste aanzet voor dit onderzoek werd gegeven door Pieter Stokvis, 'Haagse melksalons en conditoreien omstreeks 1900. Vrouwenemancipatie en veranderende etenstijden', *Jaarboek Vrouwengeschiedenis* 19 (1998) 98-114.

17 Zie bijvoorbeeld Christine Delhay, *Door consumptie tot individu. Modebladen in Nederland, 1880-1914* (Amsterdam 2008) 51; Den Dekker, *Modepaleizen*, 15.

18 Lesger, *Het winkellandschap*, 188 noot 115.

19 Charles Dickens, 'Horatio Sparkins', in: *Schetsen en portretten* (1844) 238. Zie ook: Cornelis Schaick, 'De straatloopster', in: *Dichtbundeltje voor de Surinaamsche jeugd* (1853) 17; idem, *De Manja* (Arnhem 1866) 19.

20 Martin Kalff, *In 't hartje der stad. Oud en nieuw Amsterdam* (Amsterdam 1880) 145.

21 AH, 25 november 1885. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* ('s-Gravenhage 1993) xxvi, 1064, suggereert dat het begrip winkelen pas in de jaren 1890 in deze betekenis werd gebruikt.

Een veel belangrijker misverstand – dat ook internationaal nog voortdurend wordt herhaald, hoewel het door intensief onderzoek naar de vroegmoderne detailhandel reeds lang en breed is ontkracht²² – is de gedachte dat winkelen als plezierige vrijetijdsbesteding pas in de tweede helft van de negentiende eeuw in zwang zou zijn geraakt en het nieuwe begrip ‘winkelen’ in Nederland dus zou verwijzen naar een volledig nieuwe culturele praktijk. Hoewel de geschiedenis van de detailhandel in de Republiek nog nauwelijks is onderzocht, laat staan vanuit het perspectief van de consument²³, laat de zeventiende-eeuwse Haagse stadsbeschrijving van Jacob van der Does (1668) er geen twijfel over bestaan dat het bezoek aan luxe winkels gold als een plezierig tijdverdrijf. Van der Does beschreef de smalle Halstraat tussen de Groenmarkt en het Buitenhof als het middelpunt van luxe winkels, waar voorname dames uit Den Haag ‘uyt en in de Kramers Winckels lopen’ en ‘Juffers [...] uyt veel na by gelegen Steen / Haer gelt, met groot vermaeck, in sottigheyt besteen’. De geneugten van de winkelstraat strekten zich volgens hem ook uit tot de heren: ‘Het is vermaeck’lijk door dit straetjen te gaen wand’len [...] / Want selden, dat men hier geen tijdt-verdrijf geniet / In veelerhande soort van juffers die mer siet’.²⁴

Bij Van der Does concentreerde het winkelen als gemakkelijke activiteit zich nog op één specifieke locatie: het verwees nog niet naar het gebruik om over lange winkelstraten te flaneren. In de eerste helft van de negentiende eeuw was ook dat allang veranderd. De *Physiologie van de Kalverstraat* uit 1844 – als uitgave reeds een sprekend bewijs van de grote culturele en sociale betekenis die deze winkelstraat had verworven – beschrijft in geuren en kleuren hoe zowel dames als ‘heeren flaneurs’ de lange straat op en neer wandelen en uitgebreid de etalages bewonderen. Dezelfde *Physiologie* laat ook weinig heel van de bekende stelling in de historiografie van de moderne detailhandel dat klanten tot ver in de negentiende eeuw heel doelgericht de winkelstraten bezochten om hun ‘boodschappen’ te doen en winkelen als ‘fun shoppen’ niet of nauwelijks bestond.²⁵ Zeker, de winkelier haalde in deze

22 Zie onder andere: N. McKendrick, J. Brewer en J.H. Plumb (eds.), *The Birth of a Consumer Society: The Commercialisation of Eighteenth-Century England* (Bloomington 1982). Een recent overzicht biedt Jon Stobart, *Spend, Spend, Spend!: A History of Shopping* (Stroud 2008) 45-96. Een vroegere periode wordt belicht in: E. Welch, *Shopping in the Renaissance: Consumer Cultures in Italy, 1400-1600* (New Haven 2005). Vergelijk Ilja van Damme, *Verleiden en verkopen. Antwerpse kleinhandelaars en hun klanten in tijden van crisis (ca. 1648-ca. 1748)* (Amsterdam 2007).

23 Lesger, *Het winkellandschap*, 129-131; Thera Wijsenbeek-Olthuis, ‘Winkels in Den Haag, 1575-1795’, *Jaarboek Die Haghe* (2013) 11-40.

24 Jacob van der Does, *’s Graven-Hage met de voornaamste plaetsen en vermaecklijkheden* (’s-Gravenhage 1668) 110-112.

25 Voor de traditionele visie zie: J.B. Jefferys, *Retail Trading in Britain, 1850-1950* (Cambridge 1954). Voor Nederland: Miellet, *Honderd jaar grootwinkelbedrijf*, 16-18.

periode nog alle mogelijke artikelen uit afgesloten dozen, laden en kasten en pas na omstandig aanprijzen en onderhandelen werden prijzen vastgesteld. Maar anders dan vaak is aangenomen beschouwde een deel van de klanten juist dit onderhandelen als belangrijk deel van de ‘fun’:

De Kalverstraat is voor haar eene rechte uitspanning; men heeft er zoo keus, men behoeft er niet verlegen te wezen, vandaar dat men dan ook bij mooi weder de dametjes van een tot drie ure door de Kalverstraat ziet trippelen, en geloof mij, zij jousseren: met een paar vijfjes in de punt van de fijn geborduurde zakdoek gaan zij arm aan arm op weg. Voor den eenen winkel staan zij voor de glazen, voor den anderen winkel kijken zij eens, in een derden gaan zij eens in, in een vierden vragen zij naar den prijs, in den vijfden overleggen zij eens, en in den zesden kopen zij een bagatelletje, onder beding dat als het geen kleur houdt of er te veel stijfjel in is, zij het mogen terugbrengen.²⁶

Hoewel de culturele en sociale praktijk van het winkelen in de periode tot 1850 nog aanvullend onderzoek verdient, kunnen we echt niet langer stellen dat het winkelen als vrijetijdsbesteding pas in de tweede helft van de negentiende eeuw opgeld deed.²⁷ Toch resteren er wel degelijk argumenten om te betogen dat het winkelen in de tweede helft van de eeuw in stijl, samenhang en schaal een substantiële transformatie onderging.

Stedelijke bevolkingsgroei, regionale integratie, snel stijgende koopkracht onder de verschillende standen vanaf midden jaren 1860, maar ook verschuivingen van ambachtelijke naar grootschalige industriële productie en nieuwe transportmogelijkheden brachten de detailhandel in Nederlandse steden als Amsterdam in een periode van ongekende bloei.²⁸ Zowel het aantal winkels als het aantal (semi-)luke winkelstraten namen vanaf het midden van de eeuw aanzienlijk toe. ‘Ja, geheele straten, als de Leidsche, de Utrechtsche, de Reguliersbreestraat, de Nieuwendijk enz. enz. hebben in de laatste jaren een aanzien gekregen, dat haar tot echte winkelstraten stempelt’,

26 *Physiologie van de Kalverstraat* (1844) 83. Ook reeds aangehaald in Lesger, *Het winkellandschap*, 188.

27 J. Stobart, A. Hann en V. Morgan, *Spaces of Consumption: Leisure and Shopping in the English Town, c. 1680-1830* (Londen 2007).

28 Lesger, *Het winkellandschap*, hoofdstukken 7-9, met name 193-195. M. Wagenaar, *Amsterdam 1870-1914. Economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik* (Amsterdam 1990) hoofdstukken

3 en 5, met name 184-188. Hondelink, ‘Detailhandel’, 15-20. Mielliet, *Geschiedenis*, 28-41. Voor een kwantitatieve reconstructie van de spectaculaire stijging in de consumptie van Nederlandse huishoudens na 1865: E. Horlings en J.P. Smits, ‘Private Consumer Expenditure in The Netherlands, 1800-1913’, *Economic and Social History in The Netherlands* 7 (1996) 15-40, 20; J.L. van Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000) 354-355.

constateerde het *Algemeen Handelsblad* in 1885.²⁹ Rond 1880 was er in de Kalverstraat geen enkel woonhuis meer te vinden. In dezelfde jaren verrezen in Amsterdam ook de eerste winkelpassages: de korte Prins Hendrikpassage aan het eind van de Nieuwendijk (1883), de halfopen winkelgalerij rond de tuin van het Paleis voor Volksvlijt (1883), later gevolgd door de galerij langs de doorgebroken Raadhuisstraat (1899).³⁰

Terwijl in Nederlandse steden het aantal winkels en winkelstraten in de tweede eeuwhelft sterk toenam, speelden steeds meer winkeliers energiek in op de behoefte aan statusgevoelige consumptie, visuele genoegens en hedonistisch comfort, die behalve door de elite in toenemende mate ook door de brede middengroepen werd gecultiveerd. Met name vanaf midden jaren 1860 braken steeds meer winkeliers hun oude woonhuizen af, kochten ze hun burens uit en lieten ze compleet nieuwe winkelpanden optrekken, voorzien van decoratieve gevels, kolossale spiegelruiten en in toenemende mate ook etalages en winkelruimten op de bovenverdiepingen. Steeds meer winkeliers begonnen hun waren op een aantrekkelijke manier in de etalages uit te stallen: eerst nog hoog opgestapeld vlak achter de vensters, maar geleidelijk vaker in driedimensionale uitstallingen, die met gordijnen en feeëriek gaslicht als kleine theaters werden ingericht. Etalages met rijdende speelgoedtreinen, kleine huiskamers met fraai aangeklede wassen paspoppen, alsook verwijzingen naar de actualiteit – portretten van beroemdheden en moordenaars – waren eind jaren 1880 bepaald geen uitzondering meer.³¹

De toenemende drukte van verkeer en winkelend publiek dwong stedelijke overheden al vanaf de jaren 1850 om in de belangrijkste winkelstraten verhoogde trottoirs aan te leggen, uitstekende uitstalkasten te verbieden en hier en daar eenrichtingsverkeer in te voeren, zodat wandelaars veilig langs de winkels konden lopen. De Amsterdamse Kalverstraat liep hierbij in verschillende opzichten voorop: na het verbod op uitstalkasten in 1853, volgde in 1861 de invoering van eenrichtingsverkeer, tussen 1873 en 1883 de aanleg van asfaltbestrating en in 1889 elektrische straatverlichting.³² Ruim

29 AH, 25 november 1885. Voor een systematische analyse van de ruimtelijke spreiding van winkels in de Amsterdamse binnenstad zie: Lesger, *Het winkellandschap*, onder andere 203-206, 223-227 en 238-244.

30 Voor een volledig overzicht van alle (deels mislukte) initiatieven zie: Jan Hein Furnée, *De passagemanie, 1879-1885. Een kleine cultuurgeschiedenis van de grote stad* (Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen 1997) 8-16.

31 Uitvoerig hierover: Lesger, *Het winkellandschap*, 276-290. Voor Den Haag, zie: Furnée, 'Winketalages'.

32 Uitvoerig hierover: Lesger, *Het winkellandschap*, 228-232. Voor Den Haag zie: Furnée, 'Om te winkelen', 35-37. Zie voor deze en bovengenoemde ontwikkelingen ook de recent verdedigde dissertatie van Anneleen Arnout, *Sights/Sites of Splendor: The Shopping Landscape of Nineteenth-Century Brussels* (Dissertatie KU Leuven/Universiteit Antwerpen 2015).

een halve eeuw na de eerste trottoirs in Parijs en Londen werd zo letterlijk ruimte geschapen voor het winkelen als ontspannen vrijetijdsbesteding, op en neer drentelend langs de steeds aantrekkelijkere etalages, waar men niet voortdurend meer op zijn tellen hoefde te passen.

De Amsterdamse Kalverstraat gold vanouds als de bekendste en drukste winkelstraat van Nederland. Maar pas aan het eind van de negentiende eeuw raakten tijdgenoten niet uitgepraat over de massa bezoekers die dagelijks te zien was in deze 'grootte borstslagader van de stad'.³³ 's Middags tussen twee en vier uur scheen de drukte het grootst te zijn: 'Gemiddeld kan gerekend worden dat zich in genoemde straat een paar honderd personen per minuut bewegen', zo betoogde een chroniqueur in 1891.³⁴ Deze intuïtieve berekening leek wat overdreven. In 1911 hield een journalist op een willekeurige oktoberdag een heuse verkeerstelling door voor zes tijdsintervallen verspreid over de dag het aantal passanten te noteren. 's Ochtends tussen acht en negen uur noteerde hij 1840 mannen en vrouwen in beide richtingen; tussen één en twee 's middags waren dat er 2360; en tussen drie en vier kwam hij uit op een totaal van 3543. Met gemiddeld zo'n zestig passerende wandelaars per minuut was de drukte aanzienlijk genoeg.³⁵

Niet alleen de omvang, maar vooral de brede en wisselende samenstelling van het publiek vormde in kranten en stadsbeschrijvingen een regelmatig onderwerp van systematische beschouwing. In 1891 beschreef een chroniqueur de Kalverstraat zonder voorbehoud als 'de straat waar de viermaal honderd duizend ingezetenen zeker eens per week komen'.³⁶ Chroniqueurs zetten uitvoerig uiteen hoe de winkelstraat op verschillende wekdagen en verschillende uren van de dag steeds door een ander slag publiek werd bezocht. Beschrijvingen van doordeweekse dagen vermelden meestal de arbeiders, schoolkinderen, winkeljuffrouwen en klerken die 's morgens op verschillende tijdstippen naar hun werk, school en kantoor trekken en 's avonds op verschillende tijdstippen huiswaarts gaan; de vele kooplieden die tussen twaalf en drie uur naar en van de beurs op de Dam komen; de dagjesmensen uit de provincie die vertier zoeken in 'een daggie in stad'; en natuurlijk het winkelend publiek dat zowel 's middags als 's avonds de Kalverstraat domineerde. Op maandagen zag men hier opvallend veel boeren en boerinnen uit Noord-Holland die op de wekelijkse markt dag afkwamen; op zaterdag en zondag trof men naar verhouding meer kleine burgers.³⁷ Kortom: 'In de Kalverstraat, het is eigenaardig, ziet men telkens een ander

33 'De familie Koolmeijer in Amsterdam', AH, 5 juni 1898.

34 *Leeuwarder Courant* (LC), 9 maart 1891.

35 AH, 6 oktober 1911.

36 'Brieven uit Amsterdam', LC, 9 maart 1891.

37 *Amsterdam en de Amsterdammers*, 52-55; Simons, *Amsterdam in stukken en brokken*, 18-21. 'Brieven uit Amsterdam', LC, 9 maart 1891. 'De familie Koolmeijer in Amsterdam', AH, 5 juni 1898. 'In de Kalverstraat te Amsterdam', *Locomotief*, 20 juni 1898.

publiek'.³⁸ Een enkele chroniqueur herinnerde de lezers eraan dat men de vaak apodictische uitspraken van journalisten over de precieze samenstelling van het winkelende publiek niet al te letterlijk moest nemen, omdat 'het meerendeel der menschen altijd is en blijft het willekeurig "quelconque" straatpubliek, dat den ondergrond vormt waarop dan de bijzondere nuances zich af teekenen'.³⁹ De voortdurende drang om het publiek op de Kalverstraat te classificeren bevestigt niettemin de sterke fascinatie voor het winkelen als 'modern' en 'grootstedelijk' fenomeen dat verschillende sociale groepen deels in tijd en ruimte verenigde en deels juist scheidde.

Datzelfde geldt ten aanzien van het onderscheid tussen winkelen en boodschappen doen en de mate waarin het winkelen als vrijetijdsbesteding zich op bepaalde dagdelen concentreerde. 'Wil men uit winkelen gaan', zo zette een schets van het Amsterdamse stadsleven in 1881 uiteen, 'dan doet men zulks het geschiktst tusschen 10 en 12 of tusschen 3 en 5; ook 's avonds worden de winkels druk bezocht'.⁴⁰ Niet alle tijdgenoten waren het daarmee eens: 's Morgens gaan wij boodschappen doen en 's middags winkelen', zo schreef een fictieve Fanny (alias Thérèse Hoven) in haar 'Damespraatjes' in de *Javabode*:

Vat je 't onderscheid? Niet? 't Is anders nog al duidelijk. Onder 'boodschappen doen' versta ik – dingen koopen, die ik noodig heb, als: handschoenen, voiles, schoentjes enz. En met winkelen bedoel ik: kijken naar weelde-artikelen, van alles den prijs vragen en niets aanschaffen. Begrijp-je 't nu?⁴¹

Terwijl veel tijdgenoten het winkelen als vrijetijdsbesteding in een ander dagdeel leken te concentreren dan het meer doelgerichte 'boodschappen doen', was het winkelplezier ook sterk seizoensgebonden. Bij de uitstallingen van de voorjaars- en najaarsmodes en vooral natuurlijk rond Sinterklaas waren de winkelstraten drukker dan ooit: 'Door de groote straten van Amsterdam beweegt zich een dichte menschenmenigte', zo schreef het *Algemeen Handelsblad* in 1885:

Voor elke uitstalling blijft men een kijkje nemen: menigen winkel brengt men een bezoek, vaak zonder dat men er aan denkt iets te koopen. [...] Men 'winkelt', d.i. men verlaat zijn huis, zoogenaamd tot het doen van inkoopen bestemd op den feestdag van den kinderheilige waardig te vieren, en men brengt den ganschen middag door met drie zaken aan te schaffen, terwijl men daarvoor vijftig winkels van buiten aanschouwt en bij twintig een kijkje binnen gaat nemen.⁴²

38 'Brieven uit Amsterdam', LC, 9 maart 1891.

39 'In de Kalverstraat te Amsterdam', *Locomotief*, 20 juni 1898. 'Wanneer ik er den tijd toe had [...] dan gaf ik er eens een heelen dag aan om de psychologie en physionomie van de Kalverstraat te bestudeeren'.

40 'Kijkjes door Amsterdam', *Suriname, koloniaal nieuws en advertentieblad*, 21 juni 1881.

41 Damespraatjes, *Javabode*, 29 november 1893.

42 AH, 25 november 1885.

Afgezien van het plezier van etalages bekijken, winkels binnenstappen en al dan niet een inkoop doen, draaide het winkelen als vrijetijdsbesteding in belangrijke mate om sociaal vertoon. *De Telegraaf* wist het in 1908 treffend te omschrijven:

Ze hebben iets eigenaardigs, onze Amsterdamsche winkelstraten, als 's middag tusschen drie en vijf het slenterend publiek over 't asphalt schuifelt, kijkend, lachend, pratend, in de enge ruimte, waar de vaste wandelaars elkander kennen, zonder ooit te zijn voorgesteld; waar kritiek geoeffend wordt op hoeden en mantels, en waar men eer dan ergens anders de nieuwste sensatieberichten hoort.⁴³

Terwijl het traditionele wekelijkse ritueel van de sociale promenade of 'pantoffelparade' op de Keizersgracht in de tweede helft van de negentiende eeuw bijna ongemerkt was verdwenen⁴⁴, gold de Kalverstraat steeds vaker als een vaste verzamelplaats waar elite en hogere middenstanden elkaar 's middags op rituele wijze rendez-vous gaven. Tussen drie en zes uur, zo stelde een tijdgenoot, kreeg de straat 'steeds sterker het cachet van de sloffen-parade'.⁴⁵ Volgens de Deen Alfred Ipsen trof men hier dan het chiqueste publiek van Amsterdam: 'Het publiek hier is zeker de "uppermost ten-thousands". Heren in pelzen gekleed, trippelen voorzichtig voort, dames naar de laatste Parijse mode getoiletteerd. Jonge dandy's met lorgnet op de neus'.⁴⁶

Naast dit sociale ritueel van kijken en bekeken worden, begon vanaf 1870 ook het nuttigen van kleine consumpties een steeds onlosmakelijker onderdeel te vormen van de 'moderne' winkelcultuur. Terwijl diverse traditionele koffiehuisen rond 1880 transformeerden in luxueus ingerichte 'grands cafés', schoten ook populaire Beierse bierhuizen als paddenstoelen uit de grond, gevolgd door melksalons, patisserieën en, vanaf de jaren 1890, lunchrooms en theesalons.⁴⁷ Het genot van het winkelen ging steeds vaker door de maag. Het rituele 'Kalverstraat-uurtje' tussen drie en vier uur werd in 1911 aangeduid als: 'Winkelen, lanterfanten, tea-ën!'⁴⁸ Wie geen tijd of behoefte had om ergens rustig te gaan zitten, kon kort na de eeuwwisseling zelfs al terecht in een

43 *Telegraaf*, 18 oktober 1908.

44 'De pantoffelparade', *Physiologie van Amsterdam*, 25-36.

45 Lesger, *Het winkellandschap*, beperkt de beschrijving van winkelen als sociale promenade tot de periode voor 1850 (187-189). Voor het winkelen als sociale promenade in Den Haag zie Furnée, 'Om te winkelen', 37-42.

46 Alfred Ipsen, *Holland* (z.pl. 1892) 37.

47 Zie Furnée, 'Om te winkelen', 46-49; Stokvis, 'Haagse melksalons'; Th. Wijsenbeek, 'Grand cafés en volkskoffiehuisen. Koffiehuisen in een veranderende samenleving in de negentiende en twintigste eeuw', in: P. Reinders en Th. Wijsenbeek (eds.), *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis* (Zutphen, Delft 1994) 127-148, 134-136. Zie ook: P. de Rooy, 'Bier, kunst en politiek. De Nieuwe Gids in Amsterdam', *Jaarboek Genootschap Amstelodamum* 81 (1989) 175-187.

48 AH, 6 oktober 1911.

heuse automatiek-hal. In de ruime hal van ‘Auto central’, aangeduid als ‘cafe-restaurant met automatische bediening’, prijken achter fraaie, met bladgoud en marmer versierde, glazen toonkasten alle mogelijke dranken als bouillon, warme wijn, koffie en vermout evenals verleidelijke schotels haringsla, broodjes met ham, taartjes en vanille-ijs: ‘Men werpt een of meer dubbeltjes in de sleuf en ziet zich zulk een heerlijk schoteltje toegeschoven’.⁴⁹

Wie plezierig wilde winkelen zocht en kreeg rond 1900 vaker de mogelijkheid om het bewonderen van etalages, het bekijken van het publiek en het nuttigen van consumpties af te wisselen met andere publieke vermakelijkheden. Het Panopticum in de Amstelstraat, het oudste wassenbeeldenmuseum in Nederland, organiseerde vanaf de opening in 1882 in de benedenzalen speciale concertjes en liet een journalist enthousiast optekenen: ‘Voor dames die met de kleintjes uit zijn of moe van het winkelen, geven deze namiddag-muziekuitvoeringen zeker een welkome gelegenheid tot verpozing’.⁵⁰ De eerste filmvertoning in Nederland vond op 12 maart 1896 niet toevallig plaats in een leeg winkelpand in de Kalverstraat.⁵¹

Winkelen als bij uitstek ‘vrouwelijke’ activiteit

Winkelen gold in de negentiende eeuw bij uitstek als vrouwelijke activiteit. “Winkelen”, zo betoogde het *Algemeen Handelsblad* in 1893, is ‘een geliefde uitspanning onzer vrouwen en dochters’.⁵² In de vele contemporaine beschrijvingen van de Kalverstraat werd steevast benadrukt dat ‘s middags of ‘s avonds ‘het dames element [...] overwegend’ was.⁵³ Verwonderlijk was dat niet. Vrouwen uit de gegoede standen hadden meer vrije tijd dan mannen, terwijl zij ook bij uitstek verantwoordelijk werden geacht voor de gezellige inrichting van het huis, de aankleding van hun kinderen en ook zelf een goed figuur dienden te slaan om de status van het gezin op te houden. De breed gedeelde opvatting dat vrouwen gevoeliger waren voor de grillen van de mode – en dus een hogere omloopsnelheid van producten mogelijk maakten – en de wijd verspreide veronderstelling dat vrouwen ‘van nature’ irrationeler en dus gemakkelijker te verleiden waren dan mannen, maakten dat de meeste winkeliers zich met hun producten uitdrukkelijk op vrouwen richtten.⁵⁴ Dat was bepaald geen nieuw verschijnsel. Nieuw was wel de manier waarop kranten sinds de jaren 1860 steeds opvallender hun redactionele kolommen vulden met openlijke reclame voor winkeliers en daarbij steeds opnieuw een expliciet appel deden

49 *Telegraaf*, 4 september 1902.

50 *AH*, 22 november 1882.

51 Karel Dibbets en Frank van der Maden, *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* (Weesp 1986) 15-16.

52 ‘De uitstalkast’, *AH*, 6 september 1893.

53 *AH*, 6 oktober 1911.

54 Delhaye, *Door consumptie tot individu*. Vergelijk Tiersten, *Marianne in the Market*.

Winkelend publiek op de Kalverstraat, 1908.

Fotograaf onbekend.

Collectie Stadsarchief Amsterdam.

aan vrouwen om het nieuw geopende magazijn ‘Au bonheur des dames’ of de nieuwe zending van mantelstoffen met een bezoek te vereren.⁵⁵ Het *Algemeen Handelsblad* stelde in 1894 quasi-objectief vast:

Onze neringdoenden stellen den laatsten tijd wel alles in het werk om te zorgen dat onze Kalverstraat zoowel in als buiten de stad den naam houdt te zijn: de fraaiste winkelstraat van Nederland. [...] Naar de nieuwste eischen des tijds zal de firma gebr. Gerzon er haar derde magazijn te dezer stede van gebreide en wollen goederen in openen. Voor onze dames een reden te meer om eens door de Kalverstraat te gaan.⁵⁶

In de afgelopen decennia hebben de meeste historici in binnen- en buitenland dit geijkte beeld van winkelen als bij uitstek vrouwelijke activiteit vrijwel kritiekloos gereproduceerd. Des te belangrijker is het om te benadrukken dat winkelen uiteraard niet als een *uitsluitend* vrouwelijke activiteit werd opgevat. Het moderne begrip ‘winkelen’ werd rond 1900 weliswaar vooral geprojecteerd op vrouwen, maar zelfs hierop werd af en toe een uitzondering gemaakt. Zo beschreef een (fictieve) Indische oudgast in 1888 hoe hij in Amsterdam na de lunch de stad in trok: ‘dan ga ik wat “winkelen”, dat wil zeggen: eenige commissies doen en zien naar de etalages die dikwijls allersierlijkst zijn’.⁵⁷ Een jaar later beschreef een feuilleton in het *Algemeen Handelsblad* hoe een jonge advocaat zijn geliefde op een fraai Sinterklaascadeau wilde trakteren: ‘Dus naar de Kalverstraat. Pieter ging winkelen’.⁵⁸ In 1898 bekende een journalist hoe een luxe winkel in edelsmeedkunst ook hem had bekeerd:

Ik heb dikwijls gehoord dat er dames zijn, die uren en uren zoekbrengen met het zoogenaamde ‘winkelen’ en heb me er altijd over verwonderd hoe ze dat uithouden zonder zich te vervelen. Dat komt omdat ik het eigenaardige genot van het winkel bezoeken en inkoopen doen met een welgevulde beurs niet kende. Toen we in den winkel van Miele en Co waren begreep ik dat. Daarin alleen kan men met gemak een paar uur doorbrengen zonder dat men tweemaal hetzelfde voorwerp behoeft te bezien.⁵⁹

55 *Amsterdammer*, 18 maart 1883. Het toenemende aantal ‘advertorials’ vanaf de jaren 1860 blijkt behalve uit een toenemend aantal digitale treffers ook uit een verkenning van de leggers van het *Algemeen Handelsblad*.

56 AH, 5 mei 1894.

57 ‘Brieven uit Nederland’, *Soerabajasch Handelsblad*, 24 maart 1888.

58 ‘Een blauwboek der liefde’, AH, 8 december 1889.

59 ‘St. Nicolaaswandelingen’, *De Tijd*, 19 november 1898.

Hoewel het begrip ‘winkelen’ voor mannen nooit echt ingeburgerd raakte – mannen ‘flaneerden’ liever – probeerden winkeliers hen vanzelfsprekend met allerhande ‘heerenartikelen’ als consument aan zich te binden en zelfs net zo goed als vrouwen met fraaie uitstallingen te verleiden.⁶⁰ Alleen al op de Kalverstraat, zo berekende een statistisch-journalistieke feuilleton in 1898, bevonden zich niet minder dan 13 sigarenwinkels, 11 ‘echte magazijnen van “heerenartikelen”’ (wier ‘bekoorlijkheden’ de ‘aanval van vrouwelijke ijdelheid’ evenaarden), 3 winkels in herenkleding, 3 in herenhoeden, evenals 4 café’s, 4 wijnhuizen, 3 sociëteiten en 3 delicatessenhandelaars ‘voor het sterke geslacht’. Tel daarbij op de schoenenwinkels (6), winkels in paraplu’s (4), boekwinkels (3), klokken (3), meubels (3), glaswerk (3), en het wordt al snel duidelijk dat een aanzienlijk deel van de winkels in de Kalverstraat uitsluitend of op zijn minst deels op mannelijke consumenten was gericht. Slechts ruim dertig winkels waren vrijwel exclusief op vrouwen afgestemd: winkels in furnituren (6), dameshoeden (5), damesmantels (4), damesconfectie (3), japonstoffen (3), evenals de 11 winkels in gouden en zilveren voorwerpen die als ‘bij uitstek vrouwelijke’ werden gecategoriseerd, en 4 melkinrichtingen die ‘aan de dorstige vrouwen een zitje tusschen de wandelingen bieden’ en 4 ‘dito’ banketbakkerswinkels.⁶¹

Dat in de internationale historiografie aanzienlijk meer aandacht is besteed aan winkelende vrouwen dan aan mannen is natuurlijk niet verwonderlijk. Niet alleen fungeerden mannen in de contemporaine pers en reclame als overwegend ‘hidden consumer’⁶², ook werd en wordt de moderne winkelcultuur hoofdzakelijk beschouwd vanuit het perspectief van de bredere verschuivingen die zich eind negentiende eeuw voordeden in de ruimtelijke bewegingsvrijheid en de emancipatie van vrouwen. Historici wijzen in dit verband doorgaans op de burgerlijke ideologie van gescheiden sferen, waarbij vrouwen als het financieel even kon overwegend aan huis gekluisterd zouden moeten zijn, terwijl mannen zich van nature het beste konden ontplooiën in de publieke sfeer van arbeid en politiek.⁶³ In deze context voelde het voor veel vrouwen uit de gegoede standen in de negentiende eeuw als ongemakkelijk en zelfs ongepast om alleen of zelfs in damesgezelschap zonder duidelijk doel op straat te lopen, met name vanwege de voortdurende, en niet ontorechte, vrees om te worden aangesproken door wildvreemde mannen en zelfs te worden

60 Zie Furnée, ‘Om te winkelen’, 38-39. Voor een geschiedenis van het winkelen vanuit het perspectief van mannen zie de baanbrekende studie: Chris Breward, *The Hidden Consumer: Masculinities, Fashion and City Life 1860-1914* (Manchester 1999).

61 ‘De familie Koolmeijer in Amsterdam’, AH, 5 juni 1898.

62 Breward, *The Hidden Consumer*.

63 Josine Blok, “‘Hemelse rozen door ‘t wereldsche leven’”. Sekse en de Nederlandse burgerij in de negentiende eeuw’, in: R. Aerts en H. te Velde (eds.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 123-156.

benaderd als een potentiële ‘publieke vrouw’. In Frankrijk en Engeland deden winkeliers, gesteund door willige journalisten, er dan ook alles aan om hun vrouwelijke klanten te verzekeren dat winkelen een geoorloofde vorm van uithuizige ontspanning was en vrouwen zich in hun winkels, winkelstraten en met name ook in de moderne warenhuizen veilig konden bewegen.⁶⁴ In Nederland zijn dit soort expliciete campagnes minder gemakkelijk te vinden – mogelijk omdat ook de morele paniek over winkelende vrouwen minder uitgesproken was (zie onder). Maar ook zonder dit expliciete discours kunnen we er gerust van uit gaan dat het winkelen voor vrouwen uit de hogere kringen en de burgerstanden als een welkome en plezierige bijdrage aan hun uithuizige bewegingsvrijheid kon worden beschouwd en gevierd.

Winkelen als ‘bevrijdende’ vrijetijdsbesteding

Niettemin, zonder hindernissen verliep deze uitbreiding van de ruimtelijke bewegingsvrijheid van vrouwen uit de gegoede standen bepaald niet. In de eerste plaats bleven er de fysieke belemmeringen van overlast van verkeer en vuil in de winkelstraten. Klachten over de opwaaiende gedroogde paardenmest die de wandeltoiletten besmeurden kwamen regelmatig voor, net als klachten over levensgevaarlijke manoeuvres van handkarren en rijtuigen die voetgangers zelfs op de trottoirs ternauwernood konden ontwijken, terwijl zij nota bene op de trottoirs na 1870 door fietsen omver werden gereden. De introductie van bordjes met ‘rechtshouden’, die in 1883 in de Kalverstraat verschenen, hadden weinig effect.⁶⁵ Om de wandelende en winkelende passanten te ontzien besloot het stadsbestuur in 1882 om het rijden met handkarren tussen 1 en 5 uur ’s middags en 8 en 10 uur ’s avonds te verbieden. Het radicale dagblad *De Amsterdammer* schreef terecht dat de belangen van arbeiders en kleine burgers hiermee welbewust aan het comfort van de gegoede standen werden opgeofferd:

De politieverordening behoort, naar veler inzicht, allereerst de wandelaars, de heeren en dames, straatslijpers en straatslijperessen en de in rijtuigen gezeten visite-makenden en partijen-bezoekenden den weg open te houden. De arbeidende stand, de neringdoende, de magazijnhouder, zij komen eerst in de tweede plaats in aanmerking!⁶⁶

64 Rappaport, *Shopping for Pleasure*, met name hoofdstuk 5, 144-177; Tiersten, *Marianne in the Market*, onder andere 185-230.

65 NvdD, 26 april 1886. *De Amsterdammer*, 15 maart 1883.

66 *De Amsterdammer*, december 1882. Geciteerd in Kouwenaar, *Tussen Dam en Muntplein*, 107.

Winkelende dames stuitten ook op andere fysieke belemmeringen die nog sterker in termen van klassenconflict kunnen worden geïnterpreteerd. In Amsterdamse kranten lezen we vrij regelmatig over winkelende dames die last hebben van straatjongens en ruwe kerels. Van twee ‘brutale knapen’ bijvoorbeeld, die liepen te bedelen en de dames die hen niets gaven lieten struikelen.⁶⁷ Of een zeventienjarige jongen, die samen met zijn vrienden op de Nieuwendijk winkelende dames brandende stukken papier aan de rokken had gehangen.⁶⁸ Of een man, die in de Kalverstraat met zijn zwart gemaakte hand de voorbijgaande dames in het aangezicht wreef.⁶⁹ Dit soort fysieke ‘aanslagen’ op vrouwen komt men in kranten vóór 1880 zelden tegen; ze lijken te wijzen op een welbewust verzet vanuit de lagere standen tegen de toenemende verburgerlijking van de openbare ruimte die zich na 1880 in de grote stad voltrok.⁷⁰ Anders dan de overlast van de handkarren lieten dit soort incidenten zich niet gemakkelijk door de autoriteiten reguleren. Soms pakte de politie zulke jongens op.⁷¹ En soms nam een begeleidende heer het recht in eigen hand, en gaf een jongen die zijn dame had beledigd een zodanige klap met zijn paraplu dat de belager later overleed.⁷² Erg relaxed wandelen en winkelen was er voor dames niet altijd bij.

Dat gold des te meer door de voortdurende dreiging van straatoverrij. Amsterdamse kranten berichtten regelmatig over brutale pogingen om winkelende dames te beroven. Niet alleen van portemonnees, maar ook bijvoorbeeld van armbanden en oorbellen die op klaarlichte dag van dames werden afgerukt.⁷³ Met name in de weken voor Sinterklaas werd regelmatig over zakkenrollers gerapporteerd en werden winkelende dames gewaarschuwd goed op hun portemonnee te letten, omdat ‘schunnige straatjongens, die daar met gluisperige oogen wangunstig naar de fraaie uitstallingen in de winkels (kijken, J. H. F.) en loerend door de dichte menigte wandelaars’ dringen om daar ‘brutaal en behendig’ hun slag te slaan.⁷⁴ Opvallend genoeg kozen journalisten niet altijd partij voor het winkelende damespubliek: ‘Heeft nu alleen de mode of heeft ook achteloosheid aan dit alles schuld?’⁷⁵ Straatroverij was natuurlijk niet goed te praten, maar winkelende vrouwen hoorden zich in de openbare ruimte toch ook niet al te ostentatief over te geven aan blinde winkelmanie.

67 NvdD, 25 februari 1886.

68 AH, 21 september 1894.

69 NvdD, 13 oktober 1894.

70 Jan Hein Furnée, ‘Beschaafd vertier. Standen, sekse en de ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag, 1850-1890’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 27 (2001) 1-32, 26-31; Dennis Bos, *Waarachtige Volksvrienden. De vroege socialistische*

beweging in Amsterdam 1848-1894 (Amsterdam 2001) 344-347.

71 AH, 13 mei 1890.

72 AH, 13 november 1883.

73 NvdD, 19 juli 1886.

74 AH, 5 december 1889 en 27 november 1896; *Java-bode*, 7 januari 1897.

75 *De Gooi- en Eemlander*, 5 december 1896.

Behalve deze expliciet of impliciet door klassenconflict beladen obstakels werd de ruimtelijke bewegingsvrijheid van winkelende dames vooral door moreel en seksueel beladen hindernissen beperkt. In negentiende-eeuwse beschrijvingen van de Kalverstraat zien we keer op keer terug dat deze bekendste winkelstraat van Nederland op de drukste uren van de dag als onbetreedbaar terrein voor dames werd beschouwd. Het verdient echter enige nadruk dat niet alleen de meningen over de precieze tijdstippen verschilden, maar ook dat sommige tijdgenoten suggereerden dat dit ‘straatverbod’ uitsluitend gold voor jonge ongechaperonneerde dames, anderen voor *alle* ongechaperonneerde dames, en weer anderen voor *alle* dames *tout court*. Al in 1844 beschreef de *Physiologie van de Kalverstraat* hoe flanerende dames rond twee uur van het toneel verdwenen om plaats te maken voor prostituees en verdachte dienstmeisjes, die overigens ook ’s avonds het terrein onveilig maakten, met lege hoedendozen pretenderend dat ze hier gewoon aan het winkelen waren.⁷⁶ In 1875 zette *Amsterdam en de Amsterdammers* uiteen dat zich tussen 1 en 3 uur ‘geen fatsoenlijke dame *zonder geleide van een heer*’ in de Kalverstraat vertoonde, omdat de straat dan volstroomde met ‘dames van verdachte reputatie, aan wier houding en kleding men ’t kan bemerken dat ze tot de “demi monde” behoren’.⁷⁷ Martin Kalff bevestigde in 1875 dat ‘de meest geachte vertegenwoordigsters van het schoone geslacht’ zich uitsluitend op de Kalverstraat durfden te vertonen ‘op minder verdacht uur en onder behoorlijke geleide’.⁷⁸ In 1893 specificeerde Jan Simons in *Amsterdam in stukken en brokken* dat het rond drie ’s middags uur ‘naar de regelen der strenge Amsterdamse welvoegelijkheid [...] voor geen fatsoenlijke *jonge* dames (past, J. H. F.) op dat uur alleen door de Kalverstraat te wandelen’.⁷⁹ Vijf jaar later herhaalde een Indische krant dat er voor een ‘freuletje uit de Bocht of eenig *jong* mevrouwetje’ weinig anders opzat dan “shopping” in de stille morgenuren: ‘Want straks is het beurstijd en dan past het dames niet zich in de Kalverstraat te vertoonen’.⁸⁰

Het opmerkelijke straatverbod voor winkelende dames om ’s middags de belangrijkste winkelstraat van Nederland te bezoeken heeft onder historici en historisch sociologen vooral enige bekendheid gekregen door de *Herinneringen* die Aletta Jacobs in 1924 publiceerde en die in 1979 door Abram de Swaan aan de vergetelheid werden ontrukkt:

76 *Physiologie van de Kalverstraat* (1844) 38-39, 59-61.

77 *Amsterdam en de Amsterdammers* (1875) 54.

78 M. Kalff, *Amsterdam in plaatjes en praatjes* (Amsterdam 1875) I, 213.

79 [J. Simons], *Amsterdam in stukken en brokken* (Amsterdam 1893) 19; E.C.vd M., *Het wetboek van mevrouw etiquette* in 28 artikelen (tweede druk; z.pl. 1896) 127 noemt de Kalverstraat vanaf 4 uur verboden terrein.

80 *De locomotief*, 20 juni 1898. Mijn cursiveringen in deze en vorige citaten.

Kunnen de honderden vrouwen die dagelijks de Kalverstraat passeeren, zich nu nog voorstellen dat veertig jaar geleden, die drukke winkelstraat van 12 tot 4 uur 's middags voor de 'fatsoenlijke' dames verboden terrein was? In die uren gingen de heeren naar en van de Beurs en 't waren alleen prostituées die zich in de omgeving van den Dam vertoonden en in de Kalverstraat flaneerden. Geen vrouw van onverdachte reputatie had in dat tijdsbestek zich in de Kalverstraat durven begeven. Zij wist immers van te voren dat zij zich bloot stelde aan onhebbelijkheden, dat haar gedrag gecritiseerd zou worden, zoo goed aan de bittertafel der heeren als op de naaikransjes van hare seksegenooten.

Moet ik nog zeggen, dat ik mij van den aanvang af aan deze usance niet heb gestoord? Dat ik mij het recht voorbehold op elk uur van den dag en zoo noodig ook op elk uur van den nacht, door de Kalverstraat te loopen? [...] Ik deed echter meer. Zoo dikwijls ik daartoe in de gelegenheid was, wekte ik den vrouwen op mijn voorbeeld te volgen. Op die manier toch zouden zij een einde kunnen maken aan den schandelijken toestand, dat midden op den dag en in het hart van de hoofdstad, niets meer of minder dan een publieke vrouwenmarkt werd gehouden. Het was onteerend voor de vrouw, en het bracht voor den man ontegenzeggelijk gevaren met zich. Daarom meende ik, dat alleen reeds uit zedelijkheidsoverwegingen, een zoo groot mogelijk aantal van haar die tot dusver de Kalverstraat in den namiddag hadden gemeden, zich er juist gedurende beurstijd dienden te vertoonen.⁸¹

De herinnering van Aletta Jacobs is meeslepend, maar verdient wel enige kanttekeningen. In de eerste plaats valt op dat zij in haar terugblik suggereert dat het officieuze straatverbod gold voor *alle* fatsoenlijke vrouwen, *zelfs* met mannelijke begeleiding. Op grond van de zojuist genoemde tijdgenoten en eerder aangehaalde citaten over de 'sloffenparade' tussen drie en zes uur kan Jacobs' ongekwalificeerde uitspraak gemoedelijk naar het rijk der fabelen worden verwezen. Dat geldt mogelijk ook voor haar suggestie dat zij in de jaren 1880 aan het hoofd stond van een falanx van feministes die demonstratief het recht opeisten om 's middags op de Kalverstraat te wandelen. Aletta Jacobs grossierde in dergelijke claims om haar voorhoedefunctie zo groot mogelijk voor te stellen, zoals Mineke Bosch en Inge de Wilde hebben aangetoond.⁸²

81 Aletta H. Jacobs, *Herinneringen van Dr. Aletta H. Jacobs* (Amsterdam 1924) 70. Een van de eerste onderzoekers die dit citaat historisch probeerde te contextualiseren was A. de Swaan, 'Uitgaansbeperking en uitgaansangst. Over verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding', *De Gids* 142 (1979) 510-521.

82 Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs, 1854-1929* (Amsterdam 2005); Inge de Wilde, *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap. Vrouwelijke studenten en docenten aan de Rijksuniversiteit Groningen 1871-1919* (Assen 1998).

Interessant is dat Jacobs haar initiatief niet zozeer rechtvaardigde uit het streven om de ruimtelijke bewegingsvrijheid van winkelende dames te vergroten, maar zich primair richtte op de bestrijding van de prostitutie. Jacobs was zoals bekend niet de enige feministe die zich vanaf de jaren 1880 actief op de prostitutiebestrijding stortte. Voor winkelende vrouwen pakten deze feministische initiatieven mogelijk niet onverdeeld positief uit. In 1889 hield A.Th. Jonker van de Christelijke Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn haar lezeressen een angstaanjagend beeld voor:

Op straat is de vrouw onveilig en blootgesteld aan de grofste behandeling der mannen. Jonge nietsdoeners en nietsnutters meenen het recht te hebben elk meisje op straat aan te spreken en aan te raken of zich op onbehoorlijke wijze tegenover haar te gedragen. Slechts zelden kan de vrouw daarbij rekenen op de hulp van het publiek, integendeel dit zal erom lachen en er schrik in hebben.⁸³

In het voetspoor van Judith Walkowitz' beroemde studie over de morele paniek over prostitutie en seksueel geweld in laatnegentiende-eeuws Londen lijkt het goed denkbaar dat dergelijke alarmistische en dik aangezette feministische beschouwingen de onzekerheid van winkelende dames in de openbare ruimte eerder vergrootte dan verkleinde.⁸⁴

Vanaf wanneer de Kalverstraat 's middags en 's avonds nu algemeen als 'veilig' terrein voor jonge ongechaperonneerde dames werd beschouwd is niet gemakkelijk vast te stellen. In 1891 suggereerde een chroniqueur dat 'de meeste dames' – mogelijk toch deels door de feministische campagnes tegen de prostitutie – tussen 2 en 4 uur inmiddels zonder problemen op de Kalverstraat en Nieuwendijk konden winkelen. Het probleem scheen inmiddels naar de vroege avond te zijn verplaatst, al leek ook daarin verbetering te komen:

Eene fatsoenlijke vrouw alleen loopt in die straat des avonds niet, wat jammer is, daar tot voor eenigen tijd vrouwen van zeker allooï des avonds de Kalverstraat tamelijk onveilig maakten. Gelukkig echter is in deze eene verandering gekomen en zal het niet lang meer duren of de vrouwen, die ook des avonds hare inkooppen moeten doen, zullen de Kalverstraat niet meer vermijden.⁸⁵

Dat de toenemende ruimtelijke bewegingsvrijheid van winkelende dames in de late negentiende eeuw samen op ging met – en zelfs grotendeels afhankelijk was van – de toegankelijkheid van koffiehuisen en andere inrichtingen voor de inwendige mens staat wel buiten kijf. Al in 1875 stelden tijdgenoten

83 Petra de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland 1850-1911* (Hilversum 1997) 175.

84 Vergelijk Walkowitz, *City of Dreadful Delight*, hoofdstukken 3 en 4.

85 'Brieven uit de hoofdstad', *LC*, 9 maart 1891.

met enige verbazing vast dat fatsoenlijke vrouwen steeds vaker de vrijheid namen om tijdens het winkelen 's avonds een koffiehuis te bezoeken. 'Dames in koffieuizen?' vraagt een fictieve Indische oudgast in *Amsterdam en de Amsterdammers*: 'Nu steekt gij er den draak mede. Of 't moeten vreemdelingen zijn'. 'Dat zult ge anders zien', zegt zijn gespreksgenoot, 'wanneer ge vanavond maar eens door de Kalverstraat wilt komen. 't Is echter nog niet zoo lang in zwang en een der gevolgen van de emancipatie der vrouw'.⁸⁶ Een derde valt hem dadelijk bij: 'Waarom zouden de dames niet in de koffieuizen mogen komen?' Hij vond alleen dat dames wel dienden worden te gechapperonneerd, want anders 'zou men gevaar lopen van de "demi monde" te krijgen, en daarmede zou de reputatie van het koffiehuis gedaan zijn en geen fatsoenlijke dame zou er meer een voet durven zetten'.⁸⁷ In 1888 constateerde een oudgast dat de nieuwe trend inmiddels ook het bekende Café Polen had bereikt: 'Er komen tegenwoordig ook dames'. Maar in één adem bevestigde hij dat het koffiehuis een traditioneel mannenbolwerk bleef waar mannen gretig hun blikken laten vallen op 'de femme volage, die om dien tijd hier flaneert en, met de meeste vrijmoedigheid door Polen's glazen gluurt, zoekende, wie zij zouden mogen aanvallen'.⁸⁸

Geen wonder dat de meeste fatsoenlijke vrouwen tijdens het winkelen de meeste koffieuizen met enige argwaan beschouwden en liever hun toevlucht namen tot de nieuwe grand cafés en restaurants als De Port van Cleve en Krasnapolsky, die zich rond 1880 expliciet als veilige haven voor fatsoenlijke vrouwen presenteerden. Hier trof men volgens een journalist 'niets wat ook maar zweemt naar de plaatsen der ongebondenheid, waarvan haar verbeelding haar zoo vaak de akeligste tafereelen heeft opgehangen'. Vrouwelijke bezoekers konden hier zonder angst vertoeven, in de zekerheid 'bij vele vrouwen, die evenals zij zich binnen deze wanden gewaagd hebben, welhaast dezelfde gerustheid en kalmte' te herkennen.⁸⁹ De opvallende bloei van confiseurswinkels en melksalons suggereert bovendien dat veel vrouwen de uitdrukkelijk als vrouwelijk gepresenteerde inrichtingen prefereerden om tijdens het winkelen een consumptie te nuttigen. 'De melksalons, vooral in de Kalverstraat, worden langzamerhand de sociëteiten der dames', zo beweerde een chroniqueur in 1891. Twee jaar later stelde de genoemde 'Fanny' in haar

86 *Amsterdam en de Amsterdammers* (Deventer 1875) 32-34. Dezelfde expliciete link tussen koffiehuisbezoek en vrouwenemancipatie werd eind jaren ook gelegd door de Haagse chroniqueur Johan Gram ten aanzien van het luxe Café Riche in de Haagse passage: 'De emancipatie der Haagse vrouw, hare toetreding tot het koffiehuisleven althans, had hier plaats'. Zie: Furnée, 'Om te winkelen', 46-49.

87 *Amsterdam en de Amsterdammers*, 34.

88 'Brieven uit Nederland', *Soerabajasch Handelsblad*, 24 maart 1888.

89 'Bij Kras', *Eigen Haard* (1884) 405-407 en 417-420, 418. Voor Den Haag zie: Jan Hein Furnée, 'De gemakkelijke stad. De opkomst van het grand café in Den Haag in de jaren 1880', in: M. Dings (ed.), *De stad* (Rotterdam 2006) 203-217.

‘Damespraatjes’ met genoeg vast dat in Amsterdam eindelijk een theesalon zou worden ingericht, al kon het aantal luxe confiseurswinkels nog wel wat worden verhoogd: ‘Ik vind ’t flaneeren heel prettig in Amsterdam, doch ik vind ’t jammer dat taartjes eten hier geen mode is. Dat is in Den Haag zulk gezellig tijdverdrijf’.⁹⁰

Dat de (on)toegankelijkheid van horeca-inrichtingen voor diverse fatsoenlijke vrouwen daadwerkelijk een cruciale actuele kwestie was, blijkt het meest sprekend uit een lange ingezonden brief van een zekere ‘Nelly’ – mogelijk de feministe Nelly van Kol – die in 1885 in het *Algemeen Handelsblad* verscheen en als titel niet minder dan ‘De slavernij der vrouw’ had meegekregen:

Wees zoo goed mij eens in te lichten, waar en hoe een gehuwde dame van onbesproken gedrag, behoorende tot de deftige kringen, in Amsterdam, zonder geleide, evenals de heeren der schepping een biefstukje of middagmaal kan gebruiken, zonder aanstoot te geven of te ontvangen? [...] Voor zoover mij bekend, blijft aan een dame geen ander toevluchtsoord over dan de banketbakkerswinkel, maar al aannemende, dat die inrichtingen meer cachet aanbieden dan Riche, Kras of andere restauraties, wat nog volstrekt geen uitgemaakte zaak is, dan blijft toch het bezwaar dat eene dame niet den geheelen dag op wat ‘snoep’ en een likeurtje kan teren en wel wat krachtiger voedsel behoeft, wil zij met lust en opgewektheid de zware taak torschen die aan dames bij het ‘winkelen’ dikwijls is opgelegd.⁹¹

Naast de confiseurswinkels, melksalons en tearooms was het hoog tijd, zo betoogde Nelly, dat er in Amsterdam drie of vier restaurants zouden zijn waar dames uit de hogere standen, desnoods in aparte en rookvrije ruimtes, zouden kunnen lunchen ‘zonder dat iemand daaraan aanstoot kan vinden’. Naar eigen zeggen was ze al ‘meermalen’ van plan geweest om ‘eenvoudig, evenals mijn heer gemaal doet’ een vooraanstaand restaurant binnen te stappen, maar altijd was zij tegengehouden door het ‘ellendige rooken’ en door het ‘qu’en dira-’t-on?’ Met dezelfde strijdbaarheid als Aletta Jacobs ten aanzien van de prostituees op de Kalverstraat had getoond, sloot ze haar oproep af met een vlammend betoog dat de uitgaansbeperingen van vrouwen uit de hoogste standen krachtig aan de kaak stelde:

90 ‘Damespraatjes’, *Javabode*, 29 november 1893.

91 AH, 4 augustus 1885. Het is bekend dat Nelly van Kol, in 1885/1886 op verlof in Europa, regelmatig als ‘Nelly’ publiceerde.

[Http://resources.huygens.knaw.nl/bwm1880-2000/lemmata/bwn3/porreij](http://resources.huygens.knaw.nl/bwm1880-2000/lemmata/bwn3/porreij). Met dank aan de redactie.

Als ik maar zeker wist, dat mijn voorbeeld navolging vond, zou ik gaarne de eerste zijn om mij los te breken uit het bespottelijk keurslijf van vooroordeelen, waarin wij vrouwen, als onmondige kinderen, geregen zijn. En dit geldt niet alléén de gehuwde vrouw. Ook onze dochters, wanneer zij niet het voorrecht hebben bemiddelde ouders te bezitten die er ‘promeneuses’ op na kunnen houden, zijn veelal veroordeeld om tehuis te blijven, als papa of broer geen lust gevoelen ze te vergezellen. Is de demoralisatie dan zóó algemeen, dat geene beschaafde dame of meisje van goeden huize onvergezeld zich in het publiek zou durven wagen? Ik betwijfel het en heb te goeden dunk van ons heerenpubliek om niet te durven hopen, dat ongepaste bejegeningen van onverzeldde dames, die daartoe geene aanleiding geven, zulk een storm van verontwaardiging zou opwekken, dat dergelijke zaken spoedig tot de zéér groote uitzonderingen zouden behooren. Daarom, Mijnheer de Redacteur, toe, breek eens een lans voor uwe ongelukkige zusters en wek eens op tot vrijmaking van ons geslacht, door het bewustzijn te kweeken dat de beschaving van een land veilig kan worden afgemeten naar de mate van gepaste vrijheid die de vrouw er geniet.⁹²

Het zal duidelijk zijn: voor deftige vrouwen als ‘Nelly’ vormde het winkelen en het daarmee verbonden bezoek aan horeca-inrichtingen een belangrijke aanleiding en middel om zich – zij het met hulp van mannelijke journalisten – bewust en expliciet te bevrijden van de drukkende uitgaansbeperkingen die hen in de publieke ruimte waren opgelegd.

Morele paniek en kritiek

Maar voordat het zo ver was moesten ook andere obstakels worden overwonnen. Behalve door praktische hindernissen en voortdurende onzekerheid over de grenzen van de zedelijke welvoegelijkheid, werden vrouwen uit de gegoede standen ook door andere factoren en discoursen in hun winkelplezier belemmerd. In omringende landen als Engeland, Frankrijk en Duitsland maakten journalisten, politici, geestelijken, rechters, wetenschappers zich eind negentiende eeuw in toenemende mate zorgen dat vooral de warenhuizen een excessieve kooplust bij vrouwen opwekten die henzelf, hun gezin en zelfs de hele maatschappij te gronde dreigde te richten. Vooral rond 1880 was daar een aanhoudende golf van morele paniek over dames uit de gegoede standen die door onbekommerd winkelen op krediet van hun man hun gezin op de rand van het faillissement brachten of zelfs een ziekelijke

92 *Ibidem.*

neiging ontwikkelden tot kleptomanie.⁹³ In Nederland was, voor zover op basis van kranten valt op te maken, van een dergelijk breed uitgemeten morele paniek of systematisch discours tegen winkelende vrouwen geen sprake. Toch werden sommige winkelende vrouwen ook hier wel degelijk door journalisten en opgewonden burgers aan het twijfelen gebracht over de legitimiteit van hun enthousiaste winkelgenot.

Een van de meer traditionele argumenten die af en toe tegen het winkelen werd ingebracht, was dat vrouwen uit met name de middenstanden door overmatige drang naar de laatste modes de status en het geluk van hun gezin en zelfs de stabiliteit van de standensamenleving in gevaar brachten. Zo klaagde een Amsterdamse burger in 1863 in een lange ingezonden brief dat de Kalverstraat en Nieuwendijk op mooie dagen bevolkt waren door talloze winkelende dames uit de middenstanden die ‘boven hun stand gaan, die door de zucht, om de meer gegoeden te evenaren, ja zelfs dikwijls te overtreffen, aan hun toilet meer ten koste leggen dan zij volgens hunne inkomsten kunnen en mogen doen’:

Dikwijls wanneer ik bij schoon weder door den Nieuwendijk of de Kalverstraat ging, en die straten als bevolkt zag door zoo vele dames, die zich het parool schenen gegeven te hebben om daar de eene nog prachtiger dan de andere te verschijnen, heb ik mij verwonderd daaronder zoo veele burgervrouwen te ontmoeten en dan kwam wel eens de vraag bij mij op: ‘Wie zou het huishouden nu wel bestieren? of wel, wie de kinderen verzorgen? of eindelijk, wie voor het middagmaal zorg dragen, opdat de man, na volbragten arbeid, zijne krachten kan herstellen?’ [...] Hoe vaak gebeurt het niet dat de man te huis komende er zijne vrouw niet aantreft, de huishouding aan eene meid overgelaten, zijne kinderen verwaarloosd ziet, en zich dan slechts haast om weder heen te gaan en zijn verdriet daarover door andere middelen te verdooven.⁹⁴

Dat vrouwen uit de hogere standen op de Amsterdamse winkelstraten rijkelijk hun geld besteedden vond deze anonieme auteur geen enkel probleem, omdat zij daarmee vele modemaaksters en winkeliers een inkomen verschaften. Maar ‘de ongelukkige zucht om meer te willen schijnen dan men is’ en de ‘misselijke mode-manie, die van onze schoonste meisjes wandelende modepoppen’

93 Zie bijvoorbeeld Tiersten, *Marianne in the Market*, 55-86; Rappaport, *Shopping for Pleasure*; W.G. Breckman, ‘Disciplining Consumption: The Debate about Luxury in Wilhelmine Germany, 1890-1914’, *Journal of Social History* 24 (1991) 485-505; Elaine S. Abelson, *When Ladies*

Go A-Thieving: Middle-Class Shoplifters in the Victorian Department Store (Oxford 1989); T. Whitlock, *Crime, Gender and Consumer Culture in Nineteenth-Century England* (Aldershot 2005).
94 *Ibidem*.

maakte, bedreigde in zijn ogen het fundament van menig burgergezin en meer in het algemeen de standenmaatschappij.⁹⁵

Afgezien van deze incidentele kritiek op de mode en sociale mobiliteit, die in een lange traditie stond, werd de gewoonte dat gehuwde vrouwen naar hartenlust winkelden op het krediet van hun man ook op een andere, meer confronterende manier geproblematiseerd. Met name vanaf de jaren 1870 verschenen in Amsterdamse kranten met enige regelmaat advertenties waarin mannen de lokale middenstand publiekelijk verzochten om hun echtgenote geen krediet te verlenen bij de aanschaf van luxe hebbedingetjes, onder de waarschuwing dat zij dit krediet niet zouden voldoen. Dit soort advertenties werd door mannen uit uiteenlopende standen gepubliceerd: door de souffleur van de Salon des Variétés, maar ook door een suikerfabrikant en een oud-magistraat te Semarang mr. P.J. Hoijer, wiens vrouw in Amsterdam teveel de bloemetjes bleek buiten te zetten.⁹⁶ De advertenties leidden soms tot onaangename misverstanden, zoals toen de tapper Sachteleben in de krant opriep zijn vrouw geen krediet te verlenen en de gelijknamige meubelmaker Sachteleben per advertentie bekend moest maken dat het niet om zijn vrouw ging.⁹⁷ Of dames altijd uitsluitend vanwege hun koopziekte aan de ketting werden gelegd is overigens sterk de vraag. Een van de vrouwen die door haar man publiek was aangeklaagd sloeg bijvoorbeeld terug door in een eigen advertentie te verklaren 'dat zij geen krediet van wien ooit heeft behoeft [...] en dat de vrijwillige verwijdering van haar man is toe te schrijven aan andere oorzaken niet geschikt om publiek te vermelden'.⁹⁸ Bovendien richtte dit soort advertenties zich ook niet exclusief op koopzieke echtgenotes: er waren soms ook moeders die opriepen hun minderjarige zoons geen krediet te verlenen.⁹⁹ In Engeland en Frankrijk stonden in de kranten breed uitgemeten rechtszaken van winkeliers tegen mannen die weigerden om het aan hun vrouw verleende krediet te betalen, vaak gepaard met de kritiek dat winkeliers er doelbewust op uit waren om irrationele vrouwen tot onmatige consumptie te verleiden.¹⁰⁰ In Nederland, waar kranten sowieso veel minder uitgebreide rechtbankverslagen publiceerden, is een dergelijk discours niet of nauwelijks te vinden.

Dat geldt ook voor de morele paniek over de kleptomanie. Het Amsterdamse publiek kon vanaf 1880 geregeld in de dagbladen lezen over

95 *Amsterdamsch handels- en effectenblad*, 10 november 1863. Zie uitgebreider over het mode-discours: Delhay, *Door consumptie tot individu*.

96 Respectievelijk: AH, 5 april 1874, 20 mei 1892 en 15 december 1876. Zie ook: AH, 7 september 1870, 17 maart 1875, 9 november 1877, 24 juni 1878, 7 januari 1882, 20 december 1882, 19 januari 1883, 9 november 1890, 7 augustus 1898, 25 juni 1906, 19 mei 1909.

97 AH, 4 en 17 januari 1875.

98 AH, 13 juni 1871; zie voor vergelijkbare scheidingszaken AH, 21 juni 1879 en 15 september 1879.

99 AH, 3 januari 1875, 21 februari 1876, 11 april 1876.

100 AH, 19 september 1902; Rappaport, *Shopping for Pleasure*, hoofdstuk 2, 48-73.

buitenlandse dames uit de burgerij die door de verleidelijke uitstalling van Parijse, Londense, Berlijnse of New Yorkse warenhuizen een ziekelijke neiging zouden hebben ontwikkeld om kleine bagatellen te stelen die ze heel goed zelf konden betalen. In uitvoerige artikelen legden de journalisten steeds opnieuw uit dat het hier een nieuw ziekteverschijnsel betrof waar bijna uitsluitend vrouwen aan leden en waar buitenlandse doctoren en psychiaters inmiddels, ook in opdracht van vooraanstaande warenhuizen, lijvige proefschriften aan hadden gewijd.¹⁰¹ Maar in Nederland leek dit weinig voor te komen. Slechts incidenteel rapporteerden kranten dat bijvoorbeeld ‘een dame uit den beschaafden stand, met glacé handschoenen aan, gekleed in bont en zijde’ uit de Franse Bazaar op de Nieuwendijk voor 157 gulden aan artikelen had ontvreemd en, eenmaal voor de rechter gedaagd, door haar advocaat werd verdedigd dat ze tijdelijk ontoerekeningsvatbaar was geweest.¹⁰² Een ‘vrij knap uitzierende vrouw van middelbare leeftijd’, die in de schoenenwinkel van Meddens in de Kalverstraat twee dozen met schoenen had ontvreemd, had voor de rechter verklaard ‘dat ze niet wist in haar hoofd wat ze deed’ en ‘t was alsof er iemand tot haar zei ‘je moet die schoenen wegnemen’.¹⁰³ Het aantal berichten over Amsterdamse kleptomanes is al bij al zo gering dat we hier geenszins kunnen spreken van een morele paniek die, zoals in het buitenland het geval was, het winkelgenot van Amsterdamse dames wezenlijk belemmerde.

Een grotere morele belemmering om zich ongeremd over te geven aan de geneugten van het winkelen vormde daarentegen de schrijnende sociale tegenstelling tussen de vrolijk winkelende dames en de haveloze arbeiders en bedeeden die zij op hun flaneertocht ontmoetten. Net als in Engeland en Frankrijk bekritiseerden met name dominees vrij geregeld de winkeliers die met hun fraaie winkeluitstallingen ‘de natuurlijke begeerlijkheid van den mensch te sterk prikkelen’, zoals dominee Van Koetsveld al in 1868 schreef, en daarmee de natuurlijke compassie van dames uit de gegoede burgerij voor de minderbedeelde dreigde te ondergraven:

Ik vind 't toch geen onverdeeld genot dat arme kinderen smaken op den stoep van een suikerbakker, of haveloos gekleede meisjes, door elegante dames opzij geschoven voor een prachtige modewinkel.¹⁰⁴

101 Zie onder andere NvdD, 8 oktober 1890; *De Amsterdammer*, 18 oktober 1896; AH, 4 januari 1901; *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 april 1904 en 26 februari 1905; AH, 25 januari 1905; LC, 28 maart 1907.

102 AH, 15 maart 1894.

103 *Nieuwsblad van het Noorden*, 28 juli 1904.

104 C.E. van Koetsveld, *Ideaal en werkelijkheid* (Schoonhoven 1868) 2.

Het is nauwelijks na te gaan of winkelende vrouwen door de aanblik van arme kinderen en haveloos geklede meisjes daadwerkelijk geremd werden in hun uithuizige plezier. Dit gevoel van belemmering deed zich in de jaren 1890 wel duidelijk voor toen veel vrouwen uit de betere standen zich plotseling solidair verklaarden met het vrouwelijke winkelpersoneel, die, zoals pijnlijk duidelijk bleek uit de arbeidsenquête van 1888, niet alleen van 9 uur 's ochtends tot vaak 10 uur 's avonds bijna zonder pauze moesten werken, maar al die uren ook achter de toonbank moesten blijven *staan*. In 1893 deed Cornélie Huijgens een activistische rondtocht langs Amsterdamse winkeliers om hen ter verantwoording te roepen voor hun slechte werkgeverschap. 'Het gevoel van iedere waarachtig beschaafde vrouw', zo schreef ze in haar uitgebreide verslag in het *Sociaal Weekblad*, werd immers

[...] beledigd, bij het zien, op drukke voorjaars- en najaarsmiddagen, van al die rusteloos heen en weer rennende [...] menselijke verkoop-werktuigen, zonder rustplaats, aan den eenen kant – en de vele stoelen voor het goed uitgerust, elegant gekleed, den tijd met winkelen zoek-brengend damespubliek aan den anderen kant van de toonbank.

Een 'schrille tegenstelling', zo betoogde ze, die 'voor den denkenden mensch het leven tot een voortdurende moreele kwelling kunnen maken'.¹⁰⁵

Besluit

Magazijn De Bijenkorf, begonnen als kleine manufacturenwinkel op de Nieuwendijk, had in maart 1913 een mooie deal gesloten met de organisatrices van de tentoonstelling 'De Vrouw'. Het inmiddels spectaculair gegroeide miljoenenbedrijf verklaarde zich bereid om op de bouwschuttingen op het oude beursterrein aan de Dam, waar in 1914 het kolossale warenhuis zou worden voltooid, van april tot juni grote kleurige reclame-affiches aan te plakken, met daarboven en beneden de van grote afstand leesbare tekst: 'Tentoonstelling de Vrouw, 1813-1913. Te bereiken met lijn 3, 4 5 en 8'. Als tegenprestatie vroeg de directie van De Bijenkorf naar eigen zeggen een 'zeer bescheiden plaatsje' in het programmaboekje, namelijk een tweeregelige

¹⁰⁵ *Telegraaf*, 23 juli 1893; *De Tijd*, 25 juli 1893; S.P. Benson, *Counter Culture: Saleswomen, Managers, and Customers in American Department Stores, 1890-1940* (Urbana 1986); K.K. Sklar, 'The Consumers' White Label Campaign of the National Consumers' League, 1898-1918', in: S.

Strasser, C. McGovern en M. Judt (eds.), *Getting and Spending: European and American Consumer Societies in the Twentieth Century* (Cambridge 1988); M. Daunton en M. Hilton (eds.), *The Politics of Consumption: Material Culture and Citizenship in Europe and America* (Oxford 2001).

annonce van 1 cm hoogte onderaan elke (!) pagina.¹⁰⁶ De win-win-situatie voor De Bijenkorf was evident. Naar het voorbeeld van het vier jaar eerdere geopende Londens warenhuis Selfridge's, dat de Engelse suffragettes behendig in de armen had gesloten¹⁰⁷, verschaft De Bijenkorf zijn toekomstige winkelpaleis op het Damrak nadrukkelijk het imago van een vrouwvriendelijk en bovenal progressief warenhuis dat de idealen van de moderne vrouwenbeweging krachtig wenste te onderschrijven. Tegelijkertijd werden de tienduizenden bezoeksters die met een programmaboekje rondkuierden op de tentoonstelling voortdurend aangespoord om alle afdelingen van de feministische tentoonstelling – van kleding, huisinrichting tot sport en onderwijs – met de even uiteenlopende afdelingen van De Bijenkorf te associëren.¹⁰⁸ Winkelplezier en vrouwenemancipatie, zo was de suggestie, gingen vanzelfsprekend hand in hand.

Kunnen we de toenemende uithuizigheid van winkelende vrouwen uit de gegoede standen in Amsterdam in de periode 1863-1913 daadwerkelijk als een vorm van vrouwenemancipatie beschouwen? Aan de politieke en economische emancipatie van vrouwen droeg het moderne winkelgenot nauwelijks bij. Doordat vrouwen in hun rol als winkelende consument werden bevestigd in een passieve rol tegenover producenten, in een overwegend a-politieke publieke sfeer, leek het winkelen – alle slimme marketing van De Bijenkorf ten spijt – hun politieke en economische emancipatie zelfs eerder te doorkruisen dan te bevorderen. Meer dan tot nog toe verondersteld werden vrouwen ook in Nederland door allerlei morele bezwaren en discoursen in hun winkelgenot belemmerd, terwijl de welbedoelde pogingen om de publieke ruimte toegankelijker te maken voor vrouwen tegelijk de traditionele stereotypen van vrouwen als kwetsbare en hulpbehoevende wezens meer bevestigden dan ontkrachtten. Anderzijds: de gedachte dat de toenemende ruimtelijke bewegingsvrijheid en zichtbaarheid van 'fatsoenlijke' vrouwen in laatnegentiende-eeuwse winkelstraten en koffiehuisen wel degelijk als een vorm van emancipatie valt te beschouwen – gestimuleerd door winkeliers en deels aangemoedigd door journalisten – vindt juist stevigere grond, nu blijkt dat sommige vrouwen hun recht om ongestoord te winkelen en restaurants te bezoeken ook zelf expliciet in een discours van 'bevrijding' presenteerden.

Ergens in de jaren rond de tentoonstelling 'De Vrouw' was de ruimtelijke bewegingsvrijheid voor vrouwen om te winkelen min of meer een vanzelfsprekendheid geworden. In 1924 suggereerde Aletta Jacobs althans dat winkelende dames zich vast niet meer zouden kunnen voorstellen dat

106 SAA, Archief 'De Vrouw', inv. nr. 48, Correspondentie met nv Magazijn De Bijenkorf, 7 maart 1913 en 10 maart 1913; *ibidem*, inv. nr. 51, Correspondentie met nv Magazijn De Bijenkorf, 15 maart 1913.

107 Rappaport, *Shopping for Pleasure*, hoofdstuk 5, 142-177.

108 Boissevain, *Catalogus*.

de Kalverstraat veertig jaar eerder 's middags een onbetreedbaar terrein voor hen was geweest. Of hiermee 'de' emancipatie van vrouwen in algemene zin vooruit werd geholpen blijkt echter moeilijk, eigenlijk onmogelijk te beantwoorden. 'Gender is als marker van verschil en ongelijkheid veel te flexibel (en tegelijkertijd veerkrachtig en 'koppig') om in dat soort lineaire narratieven te worden gevat', zo merkte Henk de Smaele in dit verband onlangs zeer terecht op.¹⁰⁹ De impact van het winkelen op de emancipatie van vrouwen te willen uitdrukken in een netto balans van winst en verlies lijkt zo langzamerhand steeds minder vruchtbaar. Interessanter wordt het om dieper inzicht te krijgen in de manier waarop de praktijk van en het discours over het winkelen vrouwen uit verschillende klassen juist in verschillende perioden, locaties en contexten uiteenlopende, soms tegenstrijdige kansen bood en belemmeringen opwierp om zich, zoals Nelly het zo treffend verwoordde, los te breken uit het keurslijf van vooroordelen waarin zij geregen waren. ◀

Jan Hein Furnée (1972) is universitair docent Cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis na 1750 aan de Universiteit van Amsterdam en deeltijdhoogleraar Geschiedenis aan de Open Universiteit. Zijn onderzoek richt zich op vrijetijdscultuur, consumptiecultuur, stands- en sekseverhoudingen en cultuurbeleid in negentiende-eeuwse steden in Nederland en West-Europa. Hij is hoofdredacteur van *Stadsgeschiedenis*, redacteur van *De Negentiende Eeuw* en van *Geschiedenis Magazine*, evenals secretaris van de European Association for Urban History en coördinator van het Amsterdam Centre for Urban History. Recente publicaties: Peter Borsay en Jan Hein Furnée (eds.), *Leisure Cultures in Urban Europe: A Transnational Perspective* (Manchester 2015); Jan Hein Furnée en Clé Lesger (eds.), *The Landscape of Consumption: Shopping Streets and Shopping Cultures in Western Europe, c. 1600-1900* (Houndmills 2014); Jan Hein Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag* (Amsterdam 2012). E-mail: w.j.h.furnee@uva.nl.

109 Henk de Smaele, 'Sociëteiten, seksen en sferen', *BMGN-Low Countries Historical Review* 129:3 (2014) 83-92; Vergelijk Jan Hein Furnée, 'Inzicht door onderdompeling. Een reactie op Bart van de Putte, Henk de Smaele en Dirk Jan Wolffram', *ibidem*, 101-111.